

Jaren van onderscheid*

Harry B.G. Ganzeboom

Het is me een groot genoegen dat ik dit ICS-symposium te baat mag nemen om een beschouwing ten beste te geven over trends in cultuurdeelnameonderzoek en op deze manier mijn afscheid van deze onderzoeksschool en van het betrokken onderzoeksthema inhoud mag geven. Ik schets u de vooruitgang en stagnatie van het ICS-onderzoek naar culturele participatie vanuit mijn eigen gezichtskring. Hierbinnen vallen soms wel, maar vaak niet de prestaties en tekortkomingen van andere onderzoekers en onderzoeksgroepen, binnen en buiten het ICS. Kortom, ik kijk terug en niet vooruit.

Het monumentenproject

Laat ik maar bij het begin beginnen. In september 1978 werd ik na mijn afstuderen aangesteld als tijdelijk onderzoeksmedewerker bij de toenmalige Vakgroep Theorie en Methodologie van de Sociologie van de Universiteit Utrecht, met de opdracht om een onderzoeksvoorstel uit te werken ten behoeve van het ook al toenmalige ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk over het fenomeen 'beleving van monumenten'. Het ministerie had bij ons aangeklopt om aansluiting te zoeken bij een toen al lopend onderzoeksproject 'De Kwaliteit van het Stedelijk Leefmilieu' (Driessen 1978; Tazelaar 1985) en ze verwachtten door deze aansluiting goedkoop en snel een belevingsonderzoek te kunnen organiseren. Dat is het ministerie nog duur komen te staan. Het BVM-project heeft meer dan vier jaar geduurd en werd de opmaat naar een reeks van door CRM, WVC en OCenW gefinancierde projecten op het terrein van culturele participatie die mij meer dan twintig jaar bezig zouden houden. Niet alleen het ministerie vergiste zich in de raming van het project – dat gold evenzeer voor mij. Ik was na mijn afstuderen voornemens de sociologie te verlaten en medicijnen te gaan studeren, en zocht naar een overgangsbaantje tot ik zou worden ingeloot. Dat lukte tot twee maal toe niet en de derde keer had ik zoveel lust in het onderwerp gekregen dat ik maar niet meer meelootte. Er was er maar één betrokkene die de blik ruim genoeg vooruit had gezet, de immer strategisch opererende Reinhard Wippler.

Valkuil

Het onderzoek naar Beleving van Monumenten (gerapporteerd in Ganzeboom 1982a, 1982b, 1983a, 1983b) bleek in velerlei opzichten een valkuil, maar dan wel een valkuil waarin het goed toeven was. Het bracht me een serieuze onderzoekersaanstelling, veel kennis van de geschiedenis en bouwkunst van de stad Utrecht, prachtige fotoseries van

* Tekst uitgesproken op 22 november 2002 ter gelegenheid van mijn afscheid van de Universiteit Utrecht en de landelijke onderzoeksschool ICS (Interuniversitair Centrum voor Sociologiebeoefening). Ik heb de geschreven tekst licht geredigeerd ten opzichte van de uitgesproken tekst, voornamelijk door literatuurverwijzingen toe te voegen en enige voor kleinere kring bedoelde persoonlijke passages weg te laten.

Pp 152-183 in: H.B.G. Ganzeboom
(Red.) Jaren van onderscheid. Trends
in cultuurdeelname in Nederland
Utrecht: Cultuurnetwerk Nederland,
2003

monumentale en niet-monumentale architectuur, student-assistenten, onderzoeksgegevens en ten slotte de mogelijkheid te promoveren. Het onderzoek draaide om waardering voor de gebouwde omgeving, al dan niet beschermd door de Monumentenwet. Die waardering werd in hoofdzaak in beeld gebracht via reacties op foto's van gebouwde objecten. Er was echter nog een tweede manier waarop omgang met en waardering voor monumentale architectuur in kaart werd gebracht, namelijk via het bezoek aan architectuur, via het maken van stadswandelingen, lid worden van heemschutorganisaties en het lezen van boeken over architectuur. Het was in het BVM-onderzoek maar een deelonderwerp, maar het zou in het vervolg het belangrijkste worden. Het verklarende gezichtspunt werd aanvankelijk gezocht in theorieën over perceptie en waardering voor artistieke stimuli van psychologische herkomst. Het werk van de Canadese psycholoog Daniel Berlyne (1960, 1971) was hierin een belangrijke naam – die me werd aangereikt door collega-onderzoeker Frans Driessen –, en langs die lijn kwam ik terecht in de sfeer van de omgevingspsychologie en zocht ik contact met de Technische Hogeschool Eindhoven. Het onderzoek werd begeleid door een begeleidingscommissie onder het strenge voorzitterschap van Lieuwe Dijkstra van de THE, die met vaste hand mijn proza corrigeerde en me van methodologische adviezen voorzag.

Boekmanstichting

Ik wist toen ik aan het project begon helemaal niets van kunst en cultuur, laat staan van de beleving van monumentale architectuur. Teneinde me helemaal in de onderzoeksliteratuur te verdiepen, bezocht ik veelvuldig de bibliotheek van de Boekmanstichting in Amsterdam en besteedde daar vele uren aan het doornemen van alles wat zij bijeengebracht hadden op het gebied van culturele participatie, en dat was heel wat. Bij tijd en wijle werd ik daarbij geholpen door student-assistenten, die in mijn opdracht systeemkaarten vervaardigden met aantekeningen over de meest saillante uitkomsten van allerhande onderzoek dat op dit gebied in ons land vervaardigd was. De belangrijkste van die student-assistenten was Nan Dirk de Graaf.

De Werkgemeenschap Verklarende Sociologie

De sociologie stond in die dagen onder druk – zoals steeds, maar dit waren de tijden van de SKG- (Selectieve Krimp en Groei) en TVC- (Taakverdeling en Concentratie) operaties – en de Vakgroep TMS stelde op instigatie van Wippler allerhande pogingen in het werk om op te schuiven naar een belangrijker positie in de vaderlandse sociologiebeoefening. Een van deze pogingen was de inrichting van de Werkgemeenschap Verklarende Sociologie – de directe voorloper van het ICS –, die 'verklarende sociologen' van verschillende universi-

teiten en rangen bijeenbracht op een gemeenschappelijk onderzoeksprogramma. Het is heel passend dat ik vandaag voor het ICS sta, want in mijn CV staat vermeld dat ik mijn eerste lezing voor een wetenschappelijk publiek hield op 5 mei 1982 – dat was dus ruim drieëneenhalf jaar na het begin van de werkzaamheden aan het BVM-project –, voor de Werkgemeenschap Verklarende Sociologie, in de Jaarbeurs te Utrecht. Ik stond op het programma met het onderwerp 'Culturele activiteiten als verwerving van status en verwerking van informatie, een confrontatie van twee concurrerende theoretische verklaringen van culturele activiteiten aan de hand van reeds verricht onderzoek'. Sommigen van u moeten op die dag, ruim twintig jaar geleden, in de zaal zijn geweest, maar de enige van wie ik me de aanwezigheid daadwerkelijk herinner, is Jaap Dronkers, die als redacteur van *Mens & Maatschappij* om inzending van het paper als artikel vroeg – het verscheen nog in hetzelfde jaar in het tijdschrift (Ganzeboom 1982c).

Het WVS-paper over de twee theorieën was mijn manmoedige poging om de omvangrijke, maar veelal grijze onderzoeksliteratuur op het gebied van cultuurparticipatie te verteren en te ordenen. Het was me tijdens het doornemen van de eindeloze reeks onderzoeksverslagen in de bibliotheek van de Boekmanstichting opgevallen dat er vaak hetzelfde uitkwam, dat soms dezelfde verklaringen geopperd werden, maar dat niemand het ooit goed opschreef. Het viel me toen in dat je de veelheid aan onderzoeksresultaten en verklarende ideeën kon ordenen aan de hand van twee gezichtspunten, die ik de informatieverwerkings-theorie, respectievelijk de statusverwervingstheorie van cultuurdeelname noemde. De informatietheorie was een uitwerking van de oriënterende uitspraak dat cultuur een vorm van meer of minder complexe informatie is en dat variaties in deelname tussen cultuurvormen, mensen, tijdstippen of wat dies meer zij, verklaard kunnen worden uit variaties in complexiteit van cultuurvormen en variaties in informatiecapaciteit van potentiële deelnemers. De statusstheorie was een uitwerking van de oriënterende uitspraak dat cultuur een vorm van statusverwerving of gedragsbevestiging is, die verleend wordt door anderen in de samenleving. Variaties in cultuurdeelname kun je verklaren door het statusverlenend karakter van activiteiten in ogenschouw te nemen, dan wel de mate waarin mensen in sociale omstandigheden verkeren waarin ze sociaal aanzien of gedragsbevestiging kunnen ontleenen aan cultuurdeelname. Uitwerking van deze twee gezichtspunten leidde tot toetsbare uitspraken over tien topics, zoals de mate van overlap tussen culturele publieksgroepen, de invloed van onderscheiden statuskenmerken als opleiding, beroep en inkomen op deelname, het verschil in sociaal profiel tussen publieksgroepen als lezers van boeken, operapubliek, concertgangers of bezoekers van tentoonstellingen. Het paper zette de uitkomsten van eerder gehouden Nederlands onderzoek onder deze twee gezichtspunten op een rij. De conclusie luidde dat de informatietheorie de beste papieren had en het beste de empirische observaties kon ver-

klaren. Daarop wees in het bijzonder het overheersende effect van opleiding onder de determinanten van cultuurdeelname en het feit dat meer complexe activiteiten een zoveel meer exclusief publiek hebben. Niettemin kon je statutheoretische gezichtspunten niet helemaal vergeten – je kon alleen op die manier verklaren waarom mensen zo vaak met hun partner culturele voorkeuren delen. Verder wees het artikel erop dat er in beginsel nog twee andere verklarende uitgangspunten veelbelovend waren, namelijk dat culturele participatie ook een kwestie van het besteden van tijd en geld is. Tegelijkertijd was de conclusie dat variaties in beschikbare tijd en besteedbaar inkomen, alsook tijd- en geldkosten, in werkelijkheid tot weinig variaties in culturele participatie aanleiding gaven. Ten slotte zei het artikel iets over het methodologische gehalte van het veel gehouden publieksonderzoek, namelijk dat het doorgaans aan vergelijkende gezichtspunten ontbrak en je er daarom weinig uit kon concluderen, met name de vergelijking met niet-deelnemers ontbrak vaak.

Richtinggevend

Het artikel in *Mens & Maatschappij* is verder richtinggevend gebleven voor de rest van mijn onderzoek op dit gebied en altijd in mijn hoofd blijven hangen. Bij het voorbereiden van deze toespraak probeerde ik uit mijn hoofd een lijst te maken van de tien topics en kwam zonder enige moeite tot acht. Dat vond ik na twintig jaar geen slechte score. De formuleringen die ik opschreef om de twee theorieën samen te vatten, zitten vrijwel woordelijk in mijn hoofd vast zoals ze in het artikel zelf ook staan.

Hoewel het artikel niet erg uitweidt over de achtergronden ervan, geloof ik dat het de moeite waard is deze bij deze gelegenheid nog eens naar voren te halen. Het artikel maakt er geen gewag van, maar het is geschreven op het sjabloon van een door mij zeer bewonderde bron, het in 1971 door Randall Collins gepubliceerde 'Functional and Conflict Theories of Educational Stratification', waarin twee concurrerende theorieën van opleidingsongelijkheid uit de doeken worden gedaan, ook aan de hand van een lijst topics. Behalve de vorm van de argumentatie, is er ook inhoudelijke verwantschap tussen de twee door mij tegenover elkaar gestelde gezichtspunten met de gezichtspunten die Collins gebruikte. Mijn informatietheorie hoort bij de functionalistische moderniseringstheorie van onderwijsongelijkheid die Collins in dat artikel onderuit haalde, en de statusstheorie is sterk verwant met de conflicttheorie die Collins op het gebied van opleidingsongelijkheid tot de winnaar verklaarde. Mijn slotsom was dus een andere dan die van Collins.

Popper

De sterke verwantschap met het artikel van Collins behoeft geen verwondering te wekken – ik had over dat artikel onder begeleiding van Wout Ultee een hele kandidaatsscriptie

volgeschreven, waarbij de conclusie was dat Collins de kracht van de functionalistische verklaringswijze onderschatte en van de conflicttheorie overschatte. De interesse in het artikel van Collins voerde weer linea recta voort uit de wetenschapstheoretische invalshoek die ik me onder invloed van Ultee eigen had gemaakt en die popperiaans is. Popper (1963) was na enige omwegen tot de conclusie gekomen dat er aan elke theorie wel wat mankeert als het gaat om de verklaring van empirische feiten; theorieën zijn allemaal onwaar, ze worden allemaal weerlegd door de feiten. Om vervolgens niet met lege handen te komen staan, is het verstandig aan theorieënpluralisme te doen, of concurrentie van theorieën. Ook meerdere theorieën zijn allemaal onwaar, maar niet in gelijke mate, en je kunt vooruitgang maken door te onderzoeken in welke mate elke theorie de waarheid benadert. Die theorieën worden in het M&M-artikel (Ganzeboom 1982c) naar goed popperiaans gebruik geformuleerd vanuit een oriënterende uitspraak, die op zijn beurt weer moest worden uitgewerkt tot zoveel mogelijk toetsbare voorspellingen: de onderzoekshypothesen. Het artikel is werkelijk voorbeeldig als mechanische invulling van dit wetenschapstheoretische programma, dat op dat moment een hoofdpunt van de agenda van de WVS en het kort daarop ingerichte ICS was. Ik geloof zelfs dat ik er eerlijker mee omging dan mijn grote voorbeeld Collins, want later (Collins 1979) werd duidelijk dat zijn vergelijking maar een opzetje was om de conflicttheorie te promoten.

Simpele databoer

In het voorbijgaan maak ik u erop attent dat mijn eerste bijdrage aan het onderzoeksgebied dus een theoretische was. U ziet mij wellicht als een dorre methodoloog, een hardcore kwantitatief onderzoeker dan wel simpele databoer, maar dan kan ik mij toch met recht en reden teweestellen door te wijzen op deze eerste bijdrage. Het was wel theorie op een eigen manier, maar toch theorie. Uit mijn inmiddels langere ervaring als empirisch onderzoeker weet ik dat theoretische ideeën beter verkopen dan het bewijsmateriaal om ze te toetsen. Het waarheidsgehalte van theoretische ideeën interesseert bijna niemand en blijft sowieso altijd omstreden; argumentatie langs die lijn is voornamelijk iets voor de fijnproevers, zo u wilt scherpslijpers: de onderzoekers onderling. Theorieën kun je wel goed verkopen, vooral door ze enigszins compact te formuleren, bijvoorbeeld in twee of drie eenvoudige woorden, zoals 'ascription and achievement', 'the lonely crowd' of 'het verborgen talent'. 'Informatieverwerking of statusverwerving' was niet slecht, al waren de woorden iets te lang en te ingewikkeld.

Behalve het theorieënpluralisme was er in het artikel nog een wetenschapstheoretisch programmapunt verwerkt dat wat minder aandacht heeft gekregen binnen het popperianisme van het ICS. Dit is dat theorieën niet alleen nieuwe onderzoeksuitslagen moeten kunnen ver-

klaren, maar vooral ook de oude. Dat is natuurlijk een gezichtspunt dat zit ingebakken in elk literatuuroverzicht dat standaard aan empirisch onderzoek voorafgaat – maar toch wordt het in mijn ogen meestal niet serieus genoeg genomen. Oude gegevens krijgen een nieuwe betekenis wanneer geconfronteerd met nieuwe ideeën. Literatuuroverzichten moeten niet alleen dienen om de gedachten van anderen goed te leren kennen, ze moeten de stand van de onderzoeksuitslagen verwoorden.

Verder in Utrecht met cultuurdeelnameonderzoek

Behalve met gepubliceerde gegevens was ik natuurlijk ook in de weer met de voor het BVM-project verzamelde nieuwe gegevens. In augustus van 1982 trad ik op bij het World Congress of Sociology in Mexico City in een door Werner Raub en Frits Tazelaar georganiseerde sessie 'Rational Choice', met een padmodel van culturele participatie, waarin de 'information processing theory' en de 'status seeking theory' zoals ze in allerberoeerdst gekozen Engelstalige termen werden aangeduid, verder uit de doeken werden gedaan (Ganzeboom 1982d). Ook nu won de informatietheorie. Het idee van de twee theorieën werd ten slotte nog eens neergelegd in het verslag van het tweede deel van het BVM-project (Ganzeboom 1983a, 1983b), met hetzelfde resultaat.

Rug niet recht

Ondertussen was een en ander uitgegroeid tot een onderneming die de mogelijkheid bood om erop te promoveren en ik kreeg via de inzet van Wippler extra aanstelling om het proefschrift (Ganzeboom 1984) af te maken. De extra tijd werd grotendeels gevuld met het schrijven van een hoofdstuk getiteld 'Het proces van verwerking van informatie', waarin op basis van psychologische literatuur de informatietheorie nog eens verder werd uitgewerkt. Veel nieuws leverde dat in mijn ogen niet op, maar Wippler vond het mooi. Het proefschrift ging dus maar over één van beide theorieën; de statutheorie werd op aandrang van de promotor verdaagd naar een verdere toekomst, 'want anders zou het te veel worden'. Achteraf bezien wist ik, in het proces dat naar een proefschrift leidt, mijn rug niet recht te houden. Het proefschrift bracht wel meer tekst, maar geen nieuwe onderzoeksuitslagen en liet bij mij het vaste voornemen achter om voortaan de vrijwel onvermijdelijke theoriehoofdstukken te vermijden. Ik heb het nog even geteld, maar bij de twaalf tot op heden door mij begeleide proefschriften ontbreekt er bij tien een afzonderlijk theoretisch hoofdstuk, en dat is heel onderscheidend ten opzichte van de meerderheid van de ICS-proefschriften. Het lukt helaas niet altijd om de promovendus dan wel medebegeleiders van deze ingesleten gewoonte af te houden, maar meestal toch wel.

Bourdieu

Ik was de statutheorie echter niet vergeten, en dat kwam mede doordat ik me voor het werk van de Franse socioloog Bourdieu was gaan interesseren. In het monumentenproject had ik me al eens verdiept in een Franstalige versie van *L'Amour de l'Art* (Bourdieu 1961), dat handelde over museumbezoek en voornamelijk informatietheorie bevatte. Nadat ik mijn proefschrift bij de drukker had ingeleverd, ging ik op vakantie met een Duitstalig exemplaar van *La Distinction* (Bourdieu 1982 [1979]) in de koffer en ik las het in een Srilankaanse strandstoel. Het was – zoals Wout Ultee die zich aan de Franse editie had gewaagd, me al gezegd had – 'oeverloos gezwets', maar ik vond het meer oeverloos dan gezwets, want wel degelijk inspirerend. Bourdieu verwoordde in *Die feinen Unterschiede* eigenlijk de statutheorie van cultuurparticipatie en breidde haar uit naar andere vormen van consumptie. Maar het belangrijkste was toch dat je Bourdieu zo kon lezen dat cultuur niet alleen een indicator van sociale ongelijkheid was, iets waarin je kunt zien hoe de sociale scheidslijnen in de samenleving verlopen, maar ook iets dat deze scheidslijnen tot stand brengt.

Voetnoot

Dit sloot aan bij een eerdere kennismaking met Bourdieu, en wel via het werk van de Amerikaanse socioloog Paul DiMaggio (1982), die Bourdieus culturele reproductietheorie van onderwijsongelijkheid (een broertje van Collins' conflicttheorie) empirisch toetsbaar had gemaakt door te laten zien dat cultureel actieve kinderen het beter doen op school in de zin dat leraren deze leerlingen voor dezelfde prestaties hogere cijfers geven. Het artikel werd besproken in het doctoraalseminar van Wout Ultee, en hij nodigde me uit om te komen meepraten. Paul de Graaf was een van de studenten in het seminar. Empirisch doorkneed als ik was, besloot ik maar onmiddellijk te kijken of het effect dat DiMaggio vond in de Project Talent data ook in de Beleving van Monumenten data optrad. Is het zo dat iemand die in het ouderlijk huis met cultuur is grootgebracht meer succes in het onderwijs heeft dan een overigens vergelijkbaar iemand die niet met cultuur is grootgebracht? Het bleek zo te zijn – cultuur van de ouders bevordert de opleidingshoogte. Het partieel effect was .21 en dik significant en ik was er zo blij mee dit gevonden te hebben, dat ik het als voetnoot opnam in het Mexico-paper (Ganzeboom 1982c), het monumentenboek (Ganzeboom 1983a) en opnieuw in mijn dissertatie (Ganzeboom 1984a), zonder dat het veel met de hoofdtekst te maken had. Het onthulde voor mij dat cultuur langs de weg werkt die de statutheorie voorspelde. Paul de Graaf ging even later aan de haal met het idee en maakte er zijn proefschrift (De Graaf 1986) van, een van de mooiste die ooit binnen WVS/ICS-verband geschreven zijn.

Correlatiematrix

Hoewel mijn eigen proefschrift (Ganzeboom 1984a) niet veel nieuwe dingen bracht wat betreft theorie of onderzoeksuitslagen, was ik niet uit het veld geslagen. Samen met Wippler brouwde ik een ZWO-projectaanvraag over het vergelijken van de twee theorieën aan de hand van bestaande en nieuw te verzamelen data. De bestaande data stonden daarbij voorop, maar nu zouden zij niet in samenvattende uitspraakvorm op een rij worden gezet, maar via secundaire analyse. Ik had inmiddels het Steinmetz-archief op de kop gezet en ontdekt dat er zeker twintig bestanden in zaten waarin cultuurparticipatie in de een of andere vorm opdook. Het eenvoudige, maar daarom niet minder ambitieuze plan was de gegevens uit al deze databestanden vergelijkbaar te coderen en vervolgens hun correlatiene structuur via Lisrel te modelleren. Op dat idee was ik mede gekomen door het proefschrift van Wippler (1968), dat een correlatiematrix als uitklapbare bijlage had. Als ik nu heel veel van dat soort uitklappagina's zou hebben en op elkaar zou leggen – ook al waren het matrices waarin bepaalde variabelen ontbraken – dan zou het mogelijk zijn een soort gemiddelde te bepalen en op die manier de resultaten van al het oude onderzoek in één klap nuttig te maken ten behoeve van nieuwe gevolgtrekkingen. Het krankzinnige en onhaalbare van dit plan valt achteraf bezien onmiddellijk op, maar in mijn jeugdig enthousiasme had ik er wat minder oog voor. Ik werd bovendien geholpen door een koppel nieuwe student-assistenten, Ronald Batenburg en Matthijs Kalmijn, die onder de door Ronald gemunte leuze 'niet lullen maar tabellen vullen' weinig reflexieve tegendruk gaven. Ik begon in die dagen de wereld te zien als een correlatiematrix, een tunnelvisie waarmee ik nog steeds in hoge mate behept ben. Een van de tussenresultaten van het onderzoek was dan ook een correlatiematrix van een bij een meter, die ik op computervellen aan de wand van mijn kamertje op de twaalfde verdieping van Trans II hing. Inmiddels opgenomen in het bestuur van de Werkgemeenschap, ontzag ik mij niet daarboven met viltstift te schrijven 'Verklarende Sociologie'. Op een dag kwam Siegwart Lindenberg, voorman van de Groninger vleugel van de WVS, op bezoek, keek met afgrijzen naar de computervellen en sprak in zijn nog maar zelden gebezigde moedertaal: 'Welch eine Frechheit'. Hij lachte er wel bij...

De wereld als correlatiematrix, en een theorie als een verzameling regressievergelijkingen om deze correlaties te modelleren – het is een beeld en werkwijze die nooit ver van me weg zijn. Ik had me in mijn promotietijd herhaaldelijk geschoold in methodologieën die dit beeld als kern hebben. Lisrel-cursussen van Wim Saris en Karl Jöreskog maakten in dit opzicht een onuitwisbare indruk. Ook optimale schalingstechnieken die ik bij Jan de Leeuw in Leiden leerde, waren voor mij een methode om de wereld nog beter te kunnen voorstellen

als een correlatiematrix. In weerwil van mijn popperiaanse achtergronden en de bedenkelijke blikken van hardcore verklarende sociologen rondom mij, begon ik steeds meer ontzag te krijgen voor de enorme kracht van het eenvoudige instrumentarium van de lineaire structurele vergelijkingen, een liefde die ik met nog meer kracht kon bedrijven in het onderzoek naar sociale stratificatie. In de context van deze bijeenkomst wil ik echter vooral verwijzen naar het paper dat Wout Ultee en ik in 1985 voordroegen voor de Werkgemeenschap Verklarende Sociologie over het verband tussen deductieve verklaringen en causale modellen. Het ging niet over cultuurparticipatie, maar voornamelijk over hoe je Durkheims zelfmoordtheorie kon omzetten in causale modellen en op die manier beter toetsbaar kon maken. Het paper legde eigenlijk uit hoeveel vooruitgang Durkheim in 1899 gemaakt zou hebben, als hij het werk van zijn tijdgenoten Galton en Pearson zou hebben gelezen. Het sloeg niet aan in de Werkgemeenschap en ook niet toen ik later het paper nog eens gebruikte als lesstof in de ICS-integratiecursus. Het waren jaren van groeiend onderscheid.

Het NWO-project werd het boek *Cultuurdeelname in Nederland* (Ganzeboom 1989a). De totstandkoming ervan had veel meer inspanning gekost dan ik ooit vermoed had. Het ambitieuze idee van secundaire analyse van al het beschikbare eerder verzameld materiaal nam een veel minder prominente plek in dan gepland en de waarheid gebiedt te zeggen dat de onderliggende analyses zo wankel waren, dat ik de resultaten hier niet verder wil memoreren. Het boek werd enigszins gered doordat ik inmiddels via leeronderzoek ook nieuwe primaire data had verzameld die wel in een verantwoorde correlatiematrix konden worden neergelegd. Ook kende het boek – ere wie ere toekomt – een opnieuw door Wippler afgedwongen theoriehoofdstuk, dat ditmaal – hier komt mijn eigen bijdrage – over vier theorieën ging. Er is niemand onder u, ook ikzelf niet, die zich de conclusies over cultuurdeelname uit dit boek zal herinneren, maar dit theoriehoofdstuk heeft goed aftrek gevonden – sinds jaar en dag ontvang ik enige tientjes auteursrechten van kopieën die van dit hoofdstuk worden voorgeschreven door plichtgetrouwe sociologiedocenten in het land, die anders dan ikzelf integer met auteursrechten omgaan.

Derde geldstroom

Een andere reden waarom het niet zo vlot liep met het boek, was dat het onderzoek naar cultuurdeelname in Utrecht zich snel aan het verbreden was. Na afloop van het monumentenproject kwam er een geleidelijke stroom van onderzoeksopdrachten tot stand, die mij de gelegenheid boden om nieuwe data te verzamelen of oude te heranalyseren, maar ook emplooi boden aan een wisselende en groeiende schare assistenten, aio's en derde geldstroommedewerkers. De een na de andere cultuursector kwam langs met het verzoek tot

belichting van het publiek van die sector: film en bioscoop (Beereboom & Ganzeboom 1986; Faasse & Ganzeboom 1986), musea (Ganzeboom & Haanstra 1989), concert (oude muziek) (Verhoef 1993), boeken en bibliotheken (Kraaykamp 1993), nadat we de gebouwde omgeving als cultuurobject al hadden gehad. Nagenoeg al dit onderzoek werd direct of indirect gefinancierd door het telkens wisselende ministerie dat Cultuur onder zijn hoede had, maar waarin Vladimír Bina een vast contact bleef. Al deze sectoren wilden meer weten over het profiel van hun publieksgroepen en ze kregen allemaal min of meer een variant van het twee- of vier- theorieënverhaal retour. Veel van dit onderzoek was primair publieksonderzoek, onderzoek onder degenen die een bepaalde instelling of genre bezochten. In eerdere publicaties had ik dit type onderzoeksopzet afwijzend besproken – als je geen vergelijkingsmateriaal hebt, kun je weinig over je hypothesen zeggen, was de argumentatie. Zoals bij veel methodologische wijsneuzerij was de wijsneus zelf de eerste om de regels te overtreden.

Marketingwaarde

In het zeer omvangrijke project 'Podiumkunsten & Publiek', uitgevoerd met Ineke Maas en René Verhoeff (Maas, Verhoeff & Ganzeboom 1990), waren we er echter in geslaagd om publieksonderzoek te combineren met onderzoek onder een vergelijkingsgroep onder de bevolking, een opzet die ik in mijn eerste artikel zeer perspectiefrijk had gevonden. Eenmaal uitgevoerd, bleek de kracht van het podiumkunstenonderzoek niet te liggen in de vergelijking van het publiek met de bevolking, maar in het feit dat we de bezoekersgroep wisten te rekruteren uit het publiek van honderd podiumkunstvoorstellingen en we over deze lieden met zekerheid wisten dat ze in de buurt van het podium waren aangetroffen. Dat loste een belangrijk probleem op van bevolkingsonderzoek naar culturele participatie, namelijk dat mensen maar wat zeggen en vaak overdrijven als je ze ondervraagt over hun cultuurdeelname. De kracht van het podiumkunstenonderzoek zat verder in het feit dat we de inhoud van het genotene zo goed kenden dat we het ter beoordeling konden voorleggen aan een groep experts. We lieten de experts een uitspraak doen over de complexiteit en onconventionaliteit van het gebodene (dat waren de operationalisaties van de cultuurattributionen waar het in de informatietheorie respectievelijk de statutheorie om draaide) en ze bleken het over deze kenmerken wonderwel met elkaar eens te kunnen worden. Een ander bleek zelfs marketingwaarde te hebben, want de Vereniging van Toneelgezelschappen en de Vereniging van Schouwburg- en Concertzaaldirecties sleten het aan hun leden als waardevolle begrippen om de marketing van hun podiumproducten in te richten.

De comeback van de statustheorie

In en rondom het podiumkunstonderzoek gebeurde er iets spannends in theoretisch opzicht. Was tot dan toe de conclusie dat de informatietheorie beter de empirische resultaten kon verklaren dan de statustheorie, uit het podiumkunstonderzoek kwamen resultaten die op het tegendeel leken te wijzen. Dat de verhoudingen omkeerden, was niet zo verwonderlijk en in zekere zin voorspeld. De podia bieden bij uitstek sociale, op anderen afgestemde vormen van cultuur, ze worden nagenoeg steeds in gezelschap bezocht en meer dan museum, tentoonstelling, bibliotheek of roman vormen zij een ontmoetingsplaats tussen mensen, die elkaar soms heel goed kennen, en vaak ook helemaal niet kennen, maar elkaar wel ontmoeten. Als er iets sociaal moest zijn, is het dit wel, en dat was ook zo. Veel meer nog dan gedacht bleek podiumkunstbezoek deel uit te maken van de gewoonten en gebruiken in een sociaal netwerk. Ook het beroep bleek bij nader inzien veel differentiatie teweeg te brengen, meer dan aanvankelijk op basis van prestigematoren van beroep gebleken was. Als je beroepen rangordende naar hun culturele status (dat wil zeggen culturele specialisten als kunstenaars, onderwijzenden en wetenschappers bovenaan zet) (Ganzeboom, De Graaf & Kalmijn 1987), vormen ook beroepen wel degelijk een vruchtbare bron voor podiumbezoek. Partneffecten waren ook groot bij podiumkunsten, en als je geen partner had, hing het helemaal af van je vriendennetwerk of je ging of niet, zo liet Ineke Maas (1990) zien in een mooie bijdrage met ingenieuze Lisrel-analyses.

Puzzel

Het podiumkunstenproject bracht ook een andere puzzel naar voren, die wat minder gemakkelijk bleek op te lossen. Je kunt podiumkunsten in de zaal genieten, maar er bestaan ook alternatieve toegangen tot podiumpresentaties, met name in de muziek. Waarom was het concertpubliek – hoewel in doorsnee ouder van samenstelling dan de meeste culturele publieksgroepen – niet aan het uitsterven, nu men zoveel goede alternatieven op beeld- en geluidsdragers ter beschikking had, terwijl het met het toneel juist niet zo goed in de publieke belangstelling ging (Faasse 1986)? Het bioscooppubliek liep in die dagen schrikbarend terug, terwijl het museumpubliek in omvang de pan uitrees. Een verklaring in termen van de inrichting van tijdsbudgetten leek het meest aannemelijk, maar we kwamen er niet ver mee omdat in dwarsdoorsnede-onderzoek weinig bevestiging voor de werking van tijdsrestricties gevonden werd. Het Sociaal en Cultureel Planbureau, primair in de persoon van Wim Knulst, was ons voor door goed naar deze tijdbudgetcomponenten te kijken. In een bespreking die ik (Ganzeboom 1984b) aan tien jaar SCP-analyses mocht wijden, werd gesteld dat men in Rijswijk allang de draai had gemaakt van analyses van sociale ongelijkheid in cultuurdeel-

name naar het bestuderen van de plaats van cultuurdeelname in het totale tijdbudget. Het werk van Staffan Linder, Gary Becker en Tibor Scitovsky had Wim Knulst eerder onder de knie gekregen dan ik en hij kon er mooie dingen mee. In zijn proefschrift *Van vaudeville tot video* (Knulst 1989) wist hij aannemelijk te maken dat de overbezetting van het vrijetijdbudget en de concurrentie tussen media en podia leidde tot grote sociale ongelijkheid in cultuurdeelname. De redenering was die van de 'achterblijvende voorhoede', dat zijn de lager opgeleiden voor wie de meeste alternatieven ter beschikking zijn gekomen en die de hoger opgeleiden het rijk alleen hebben gelaten. ICS'ers Kalmijn en Kraaykamp liepen stage op het SCP en ontdekten samen met Knulst dat met name het lezerspubliek hevig aan het afkalven was door de druk van de concurrerende media (Knulst & Kalmijn 1988, Knulst & Kraaykamp 1996). Omdat ik zelf in het dwarsdoorsnee-onderzoek nauwelijks aanwijzingen voor deze tijdsdrukredenering terugvond, ben ik lang blijven twifelen aan de geldigheid van deze conclusie, maar nu denk ik dat Knulst en de zijnen het bij het juiste eind hebben gehad. Recente gegevens in het proefschrift van Marc Verboord (2003) bevestigen deze trends. De puzzel is echter gebleven doordat de trend niet rijmt met de resultaten uit de dwarsdoorsnede. Het zijn niet alleen mensen met ruime tijdbudgetten die zich overgeven aan cultuur, integendeel. Voorzover tijdsdruk in de dwarsdoorsnede een rol speelt, komt hij uit de gezinssituatie en er is geen reden te veronderstellen dat tijdsdruk in deze zin is toegenomen. De tijdsdruk door de gegroeide mogelijkheden tot alternatieve consumptie heb ik nooit bevredigend in mijn eigen modellen kunnen verwerken.

Het podiumkunstonderzoek leidde tot twee proefschriften: van Ineke Maas (1990) over concurrentie tussen podia en media, en van René Verhoeff (1993) over de invloed van geografische afstand. Met name in het proefschrift van Ineke kon ik me slecht vinden, zo liet ik haar weten in een genadeloze brief die ik deze weken nog eens teruggelezen heb en waarvoor ik haar bij deze gelegenheid mijn verontschuldiging wil aanbieden. Het was ingewikkelde verklarende sociologie geworden, veel geredeneer over verschillende mogelijkheden en weinig harde feiten waarop we konden vertrouwen. Van de toon van de brief had ik spijt toen ik hem herlas, maar niet van het standpunt. Ineke was een van de eerste ICS-aio's die promoveerde en ik zag in het proefschrift niet dat het ICS-programma het empirisch onderzoek veel verder bracht. Juist dat voelde ik als onderscheid. Iets verderop promoveerde Gerbert Kraaykamp (1993) op een proefschrift over leesgewoonten en de omgang met boeken, op basis van een enorme, zelf uitgevoerde dataverzameling die aanvankelijk door Matthijs Kalmijn voor zijn vertrek naar Los Angeles was geconcipeerd. Gerbert deed de dingen juist meer langs zijn eigen weg, tegen promotor en copromotor in. Hij was eigenwijs genoeg om wel zijn rug recht te houden.

Wetenschapstheoretische obsessies

Een project waarin ik mijn wetenschapstheoretische obsessies beter kwijt kon was het onderzoek naar het publiek van de Nederlandse musea, uitgevoerd samen met Folkert Haanstra (Ganzeboom, Haanstra e.a 1989), dat in zijn geheel bestond uit een heranalyse van gepubliceerd materiaal over museumpublieksgroepen. Bij het speurwerk in de bibliotheek van de Boekmanstichting was me al opgevallen hoeveel onderzoek er in afzonderlijke musea was gedaan naar sociale herkomst en belangstelling van bezoekers. Toen er in deze richting onderzoeksbelangstelling van de Nederlandse Museumvereniging bestond, namen we de gok te beweren dat er genoeg verslagen aanwezig zouden zijn om uit meta-analyse zinvolle conclusies te trekken, misschien een stuk of zestig. Dat bleek zo te zijn, maar de hoeveelheid materiaal overtrof al onze verwachtingen, er werden meer dan tweehonderd relevante onderzoeksverslagen opgespoord. Het werk om de verslagen op te sporen en de gepubliceerde gegevens vergelijkbaar te maken en vervolgens te achterhalen hoe de betreffende musea en tentoonstellingen eruit hadden gezien ten tijde van het onderzoek, werd grotendeels verricht door een weer nieuwe generatie assistenten, onder wie Jos de Haan en Wilfred Uunk de belangrijkste waren. Het onderzoek liep zeer bevredigend af, het is eigenlijk een van de mooiste projecten waaraan ik op dit gebied heb meegewerkt. We konden aannemelijk maken dat het opleidingsniveau van het museumpubliek in de loop der tijd – sommige van de door ons geanalyseerde gegevens gingen terug tot de jaren vijftig – steeds even ver boven dat van de bevolking was uit blijven steken, maar dat er wat betreft beroepsprestige wel een nivellering was opgetreden. Het oude, meer bezadigde elitepubliek was vervangen door een nieuwe elite van jonge hoger opgeleiden. Nog interessanter waren de analyses van de verschillen in publieksbenadering die de musea aan de dag legden: naarmate de musea het tentoongestelde beter aan het publiek uitlegden, nam het opleidingsniveau van het publiek toe, een eigenaardig averechts effect van educatief werk. Toch bleek in dit onderzoek ook dat extreme vormen van doorbreking van statusgrenzen wel degelijk hun beoogde doel hadden bereikt. Educatieve experimenten als de Kunstkar of tentoonstellen in de HEMA leidden wel degelijk tot het bereiken, althans binnenlopen van andere publieksgroepen. Je kon dat aan de aanvankelijke onderzoeksverslagen niet goed zien, slechts door het opstapelen en vergelijken van de grote hoeveelheid publieksgegevens werd het helder. Kortom, het Museum en Publiek-onderzoek leverde een prachtige reeks conclusies op die goed in lijn waren met de bevindingen tot dan toe in het voordeel van de informatietheorie. Statusverwerving leek minder belangrijk en voorzover het belangrijk was, leek de betekenis ervan af te nemen.

De rol van de vrouw

In andere ondernemingen kwamen echter gegevens naar voren die wel weer op grote statusgroep-effecten wezen. Met Nan Dirk de Graaf deed ik een trendanalyse van effecten van partners op cultuurdeelname (De Graaf & Ganzeboom 1990). De resultaten waren onthullend: bij de beslissing om cultureel actief te worden, spelen statusachtergronden van de partner een minstens zo grote rol als de eigen sociale achtergrond. In de loop van het huwelijk krijgen statusachtergronden van de vrouw de overhand. Niet de eigen opleiding, maar die van de vrouw die ze trouwen, bepaalt uiteindelijk of mannen naar de schouwburg gaan. Aangezien mannen zich nooit iets uit laten leggen door hun vrouw, en uit het eerdere onderzoek ook al naar voren was gekomen dat mannen beter zijn in culturele quizen dan vrouwen, moest dit wel op statusverwervingsmotieven duiden.

Siblings

Met Paul de Graaf (Ganzeboom & De Graaf 1991a, 1991b) werkte ik verder aan een analyse van het effect van familieachtergrond. Van Robert Hauser en Peter Mossel (Mossel & Hauser 1985) hadden we geleerd dat effecten van familieachtergrond het beste konden worden opgespoord via mededelingen van een andere representant van deze familie, een broer of zus, in het Engels een *sibling* geheten. Paul had gegevens over siblings in zijn proefschriftonderzoek verzameld en via een Lisrel-model vonden we uit dat de betekenis van familieachtergrond wel wat groter was dan je op basis van mededelingen over het gedrag van de ouders kon veronderstellen. Hiermee wankelde de dominantie van het informatietheoretisch perspectief ernstig. Die ene schijnbaar muurvast staande conclusie, namelijk dat culturele participatie voornamelijk een zaak is van hoger opgeleiden en dat die hun belangstelling in het onderwijs krijgen aangeleerd, bleek niet op te gaan. Er bleven wel opleidingseffecten over, maar ze waren niet groter dan die van het (latente) milieu van herkomst. De alternatieve informatietheoretische verklaring dat je via je ouders of je broers en zussen ook veel informatie over cultuur opdoet, bleek niet op te gaan – er was geen effect van familieachtergrond op culturele kennis, en dat lag ook niet voor de hand: je familie is primair een sociale, niet een cognitieve omgeving. Een probleem van het onderzoek was wel dat het op proxy-gegevens berustte: we spraken niet met de sibling zelf, of met de betreffende ouder, maar gingen af op mededelingen van de primaire respondent.

Nijmegen

In 1990 nam ik ook al eens afscheid van de Universiteit Utrecht, teneinde medewerker in Nijmegen te worden. In Nijmegen investeerde men grootschalig in data en ik mocht daar-

aan meehelpen via het ontwerp van de eerste Familie-Enquête (Ultee & Ganzeboom 1992/1993). Het design van deze enquête was ingenieus, met het afzonderlijk ondervragen van beide partners, een ouder en een sibling. Cultuurdeelnamegegevens namen in de vragenlijst een bescheiden, maar toch herkenbare plek in. Alle betrokkenen bij het proces van de individuele culturele participatie werden zelf ondervraagd, hetgeen kwesties over de validiteit en betrouwbaarheid van proxy-mededelingen deed verdwijnen. De gegevens waren productief bij het totstandkomen van proefschriften en andere publicaties. Koen van Eijck (1996) modelleerde onder leiding van Paul de Graaf de sibling-gegevens over culturele participatie, Michel van Berkel (1997) nam met Nan Dirk de partnereffecten voor zijn rekening. Koen zal het er als psycholoog vast niet mee eens zijn, maar ik denk dat zijn analyses opnieuw bevestigen dat cultuurdeelname meer een kwestie van status dan van informatie is. Dat geldt zeker ook voor het proefschrift van Michel, waarin de partnereffecten omvangrijk bleken te zijn. De culturele reproductietheorie kwam ten slotte terecht in het proefschrift van Jacques Niehof (1994), die het eerdere onderzoek van Paul de Graaf aan de hand van deze landelijk representatieve enquête repliceerde. Het culturele reproductie-effect bij onderwijssucces werd opnieuw gevonden, hoewel de betrokken coëfficiënt maar .19 was. Toen ik naar Nijmegen vertrok, dacht ik dat ik alles wat ik wilde of kon doen op het gebied van culturele participatie wel ongeveer gedaan had. De grotere sectoren van cultuur waren aan de beurt geweest, veel meer onderzoek kon ik niet verzinnen. Er was echter nog een achterstallig onderdeel uit het museumproject: het ministerie had erop aangedrongen dat het project ook zou leiden tot een methodologische handleiding voor het verrichten van nieuw onderzoek. Dankzij de inspanningen van Letty Ranshuysen die gedurende ongeveer twee jaar in Nijmegen op de loonlijst stond, maar nooit die universiteit bezocht, kwam die er ook. De Boekmanstichting maakte er een mooi, nuttig en goed verkocht boekje van (Ganzeboom & Ranshuijsen 1994), Letty tekende in haar eentje voor het vervolg (Ranshuysen 1999).

Kunsteducatie in de vroege levensloop

De cultuurparticipatiesector liet me in Nijmegen niet met rust en uit het ministerie kwam in het kader van het Internationaal Museumjaar de vraag onderzoek te doen naar de langetermijngevolgen van educatieve experimenten die sinds de jaren vijftig in Amsterdam op scholen voor lager onderwijs waren uitgevoerd, geheten de Kunstkijkuren en Muziekluisterlessen. Zou het zo zijn dat kinderen die in hun vroege jeugd op deze manier met kunst in aanraking waren gebracht, later meer of een andere belangstelling voor cultuur ontwikkelen? Sommige lagere scholen in Amsterdam hadden wel deelgenomen, andere niet, er zou

sprake zijn van een natuurlijk experiment. Ik realiseerde me dat het helemaal niet zo triviaal was dat zulke gebeurtenissen in je vroege opleiding gevolgen hebben voor je latere deelname en dat het nog maar helemaal de vraag is of je zulke effecten terugvindt, ook al bestaan ze. Het onderzoek ernaar behelsde een telefoon-survey onder duizend Amsterdammers, door Letty Ranshuysen vanuit Rotterdam geregisseerd. We vergisten ons in het onderzoeksdesign – ik dacht namelijk dat je conclusies zou kunnen trekken op basis van vergelijking tussen in Amsterdam opgegroeide scholieren en lieden die op latere leeftijd in Amsterdam waren komen te wonen. Dat bleek een misrekening, want mensen die in Amsterdam komen wonen zijn natuurlijk veel cultureel actiever dan *natives*, zij hebben vaak de musea en concertzalen kort voor of na hun komst afgelopen. Gelukkig bleken niet alle *native* Amsterdammers de kunsteducatielessen te hebben bijgewoond, zodat er toch nog wat te vergelijken viel. En zie, min of meer tot mijn verbazing kwam het effect tevoorschijn: zij die rapporteerden op scholen te hebben gezeten die aan de Kunstkijkuren en Muziekluisterlessen meededen, waren op latere leeftijd wel degelijk actiever dan anderen!

Het meest informatieve design

Het resultaat sprak tot de verbeelding, maar het design was niet helemaal te vertrouwen. Bij aanvang van het project waren we ervan uitgegaan dat we van de scholen te weten zouden kunnen komen wie wel en wie niet aan de kunsteducatieprojecten hadden deelgenomen, maar dit bleek kort na het begin van het project al ondoenlijk. In plaats daarvan moesten we vertrouwen op de mededelingen van de respondenten en dat sloot niet uit dat we herinneringseffecten aan het meten waren, niet feitelijke invloeden. Dat was beter voor elkaar in het Eindexamenproject dat samen met het SCO-Kohnstammstituut (Folkert Haanstra en Wil Oud) door Ineke Nagel (Nagel e.a. 1996) werd uitgevoerd. Hier hadden we degenen in de kunsteducatie-*treatment* opgespoord via de eindexamenregisters van de scholen. Bovendien slaagde Ineke erin om contacten te leggen met zowel de ouders als met een sibling van de primaire respondenten, zodat het design van de eerste Familie-Enquête was gerepliceerd. Ineke voerde het via telefonische en schriftelijke bevraging bovendien uit voor een fractie van de prijs van de Familie-Enquête. Het werd het meest informatieve design dat we ooit hebben kunnen bedenken op dit terrein: het heeft onafhankelijke observaties van respondenten, hun sibling en hun beider ouders, vraagt naar culturele loopbanen en heeft de steekproef getrokken op de scholen, waardoor we de inhoud van het ontvangen onderwijs vrij goed kenden, zowel via het eindexamenprogramma als via mededelingen van de ook nog eens aangesproken docenten. Meer multi-actor en multi-moment kon het niet worden. De analyse van deze gegevens vond voor het eerst plaats in de rapportage voor het ministerie (Nagel e.a. 1996) en ik deed daarin een poging om het Hauser-Mossel-

siblingmodel uit te breiden met schoolcontexten. De Lisrel-modellen werkten niet goed en het duurde lang voordat we ontdekten of het nu lag aan onze modellen, de gegevens of aan de werkelijkheid, dat als onwaarschijnlijke uitslag naar voren kwam dat er maar heel weinig invloed van het genoten secundair onderwijs uitging op latere culturele participatie. Nu we de zaken helemaal goed gemeten hadden, werden de invloeden van school alleen maar zwakker, en van de familie van herkomst steeds groter. Een beter sluitende analyse van deze gegevens is inmiddels uitgevoerd en gepubliceerd (Nagel & Ganzeboom 2002) en zal door Ineke in haar proefschrift (Nagel 2004) worden opgenomen. In de verschillende papers die we nu over het onderwerp geschreven hebben, wordt dit beeld van zeer geringe onderwijs-effecten telkens weer bevestigd.

Kunsteducatie in het voortgezet onderwijs

Na het Eindexamenproject werd Ineke Nagel in Utrecht het centrum van een geheel nieuwe reeks activiteiten, waarin andermaal de effecten van onderwijs en kunsteducatie centraal zouden komen te staan. In het School en Cultuur-project komen vier geldstromen samen. De oorsprong ervan ligt weer bij een externe opdracht, ten behoeve van de Stichting Cultureel Jongeren Paspoort die graag een experiment geëvalueerd wilde zien waarbij Nederlandse scholieren van 15 jaar toegerust zijn met een gratis toegangsbewijs voor culturele evenementen. Zou dit een drempel wegnemen? Om het uit te zoeken ondervroegen we in 1998 meer dan 1500 scholieren in acht verschillende steden. Het design van dit veldexperiment werd overigens uitgedacht door Eme van der Schaaf van de Stichting CJP, die wees op de mogelijkheid om controleklassen te ondervragen, een heel veel beter idee dan de vergelijking met landelijke gegevens die ik zelf bedacht had. De resultaten van het bliksempanel lieten tot onze verrassing zien dat de CJP-uitreiking inderdaad scholieren naar cultuur had gelokt, al leek het erop dat het slechten van financiële drempels daarin geen grote rol speelde (Ganzeboom & Nagel 1999). Eerder leek het erop dat de werking vooral uitging van de propaganda en reclame die het CJP voor zijn kortingskaart maakte. De tweede input in het School en Cultuur-project kwam uit het grote NWO-programma Multiculturele en Pluriforme Samenleving, dat aan Kees van Rees, Dick Schram en mij een aandachtsgebied (Ganzeboom, Van Rees & Schram 1998) toekende waarin de rol van kunst en alledaagse culturele vormen zoals taal, eten en leefgewoonten in het leven van Nederlandse scholieren kon worden onderzocht. De Katholieke Universiteit Brabant, de Vrije Universiteit en de Universiteit Utrecht leverden ieder een promovendus en kregen een postdoc-onderzoeker terug. Lotte Vermeij werd de Utrechtse aio, Ineke Nagel de Utrechtse postdoc. De derde input kwam vanuit het LOKV, de voorganger van Cultuurnetwerk Nederland, dat aan dezelf-

de onderneming deelnam om te kijken naar effecten van het nieuw in het Studiehuis ingevoerde vak Culturele en Kunstzinnige Vorming. Mede op basis van ons eerdere CJP-onderzoek was immers besloten om de invoering van het vak gepaard te laten gaan met het gratis verschaffen van een CJP-pas en de bijbehorende CKV-bonnen. Ten slotte versterkte de Stichting Literatuurwetenschap van NWO het project door uit het aandachtsgebied 'Literaturopvattingen' een project aan Marc Verboord toe te kennen waarin de invloed van literatuurlessen op later leesgedrag zou worden nagegaan. Vier financiers, acht promotie- of postdoc-projecten, veertien onderzoekslocaties, honderd scholen, en bijna vijfduizend ouders, scholieren en leraren om te ondervragen gedurende verschillende fasen van hun leven. Eigenlijk allemaal veel te ingewikkeld, ware het niet dat Ineke Nagel als geen ander zo'n onderneming kan overzien, de lichtpaarse van de oudroze vragenlijsten weet te onderscheiden en zo alle touwtjes bij elkaar houdt. Het School en Cultuur-project is de beste inlossing geworden van de organisatie van empirisch onderzoek zoals ik die in mijn Utrechtse oratie 'Rondom Data' (Ganzeboom 1993) voor ogen had: meerdere onderzoekers die aan dezelfde grote en gezaghebbende databron werken, en elkaar leren, stimuleren en controleren.

Bijzondere kwaliteiten

Wat gebeurde er, behalve een ingewikkelde organisatie, voor interessante dingen in het School en Cultuur-project? Het project heeft bijzondere kwaliteiten, geloof ik, en met deze gegevens kunnen we nog jaren vooruit. Doordat we op scholen met klassengewijze ondervraging begonnen zijn, ontmoeten we onze onderzoeksobjecten wanneer ze nog jong zijn en in cultureel gedrag nog niet geheel onafhankelijk van hun ouders. Heel veel door ons gevonden culturele activiteit van scholieren vindt plaats samen met de ouders en het onderzoek laat dan ook enorme sociaal-milieu-effecten en betrekkelijk geringe opleidingseffecten zien (Ganzeboom e.a. 2001, 2002). Tegelijkertijd zijn de scholieren niet zo jong meer dat ze altijd met hun ouders naar bioscoop, theater of museum gaan, laat staan een boek lezen. We treffen ze juist in hun fase van verzelfstandiging van hun ouders en dat is precies waarover we wat willen weten. Het design stelt ons in staat de scholieren te volgen gedurende enige jaren in deze voor cultuurdeelname zo cruciale levensfase en zo zullen we binnenkort kunnen beschikken over gegevens over deze jongeren tussen hun 15de en 22ste levensjaar. Mededelingen over de verschillende socialisatiecontexten komen niet alleen van de scholieren zelf, maar ook van hun ouders, leraren en klasgenoten. Voor het eerst zijn we in staat om sociale netwerk-effecten in kaart te brengen buiten de vertrouwde partnerrelaties om; we kunnen nu onderzoeken of cultureel gedrag netwerken vormt, en in hoeverre vriendschapsnetwerken cultureel gedrag beïnvloeden (Damen 2000). Siblings ontbreken deze

keer, maar daarin worden we ruim gecompenseerd doordat we over de ouders informatie verkrijgen die niet alleen de gebruikelijk proxy-mededelingen voorbij steekt, doordat zij van de ouders zelf komt, maar ook doordat de gegevens worden verstrekt op het moment dat de leerling nog jong is.

Het School en Cultuur-project moet zijn afloop nog krijgen. Over het CKV1-onderdeel zijn inmiddels twee tussenrapportages verschenen (Ganzeboom e.a. 2001, 2002). Deze laten zien dat het CKV1-onderwijs weliswaar en masse scholieren naar culturele instellingen heeft gebracht, maar dat hun houding tegenover en waardering voor kunst en cultuur daardoor nog niet is veranderd. Er is veel kritiek op het nieuwe schoolvak, dat ook nog in zijn kinderschoenen staat. Het wachten is echter op de middellangetermijneffecten: wat is er gebeurd met de leerlingen die in 1998 of 1999 voor het eerst CKV1-onderwijs hebben genoten en er inmiddels weer van bevrijd zijn? Als de informatietheorie deugt, zal er toch tenminste iets van de overgedragen informatie zijn blijven hangen en zijn omgezet in waardering en blijvende belangstelling? Hoe het afloopt, kan ik u nu niet zeggen, omdat de relevante gegevens op dit moment nog verzameld en verwerkt worden. Binnenkort hopen we met de eindresultaten te komen.*

Beoordeling en discussie

Aan het einde van dit feiten- en falenrelaas gekomen, wil ik proberen tot enige conclusies te komen over vooruitgang en stagnatie in de onderzoekstraditie, en in het bijzonder mijn eigen werk.

Er valt een aantal positieve dingen over de onderzoekstraditie te zeggen. De gehele onderneming heeft mij een ware oceaen van mogelijkheden geboden om interessante fenomenen te bestuderen, daarover data te verzamelen en me theoretisch en methodisch helemaal uit te leven. Het kunst- en cultuurdeelnameonderzoek is een mooie sector om in te werken, je komt er interessante en leuke mensen tegen. Maar dat mag allemaal niet meewegen als we proberen een balans te maken van vooruitgang en stagnatie in de wetenschap.

Laat ik beginnen met het aangeven van een aantal zaken die niet zo goed zijn gegaan. Allereerst is er de situatie dat het overgrote deel van het onderzoek in opdracht van beleidsvoerende instanties is uitgevoerd. Dat heeft op zichzelf voor de hand liggende voordelen, maar het geeft toch ook echt problemen. Vaak zijn de rapporten in haast totstandgekomen en moest een stukje van de weg worden afgesneden om op afzienbare termijn tot een toegankelijke publicatie te komen. Min of meer verrassend genoeg hebben opdrachtgevers zich nooit erg bemoeid met onderzoekstechnische of statistische zaken – die namen

ze altijd voor lief. Opdrachtgevers stonden altijd wel op deadlines, en hoewel die vaak genoeg met voeten getreden zijn, betekende het dat het allemaal maar net afkwam en voor de insider: vaak net niet. Dat leidde dan tot knip- en plakwerk; *checks and balances* werden niet altijd voldoende ingebouwd. In het wetenschappelijke publicatiecircuit krijg je je spullen vaak retour met de mededeling dat het anders en beter moet, en dat volgt dan op een heel circus van conferenties en seminars waar je je analyses alvast in kleinere kring toont. Weinig van dat alles in het derde geldstroomcircuit, waar wel op spelling en correct Nederlands wordt gelet, eventueel de beleidsconsequenties onder de loep worden gelegd, maar waar de wetenschappelijke inhoud de discretionaire bevoegdheid van de onderzoekers blijft. Begeleidings- of klankbordcommissies zijn naar mijn ervaring sinds de beginjaren ook steeds minder wetenschappelijk van signatuur geworden, doorgaans verwoorden ze de interesses van de betrokken beleidsvoerende partijen. Vooral achteraf ben ik me vaak bewust van het ontbreken van een effectief wetenschappelijk forum in het derde geldstroomcircuit: dat scheelt echt in de kwaliteit.

Je zou het voorgaande punt ook zo kunnen formuleren als dat het te veel ontbroken heeft aan het uitbaten van eerdere rapporten, de verzamelde data en de behaalde inzichten ten behoeve van volwaardige wetenschappelijke publicaties. Je weet natuurlijk dat je dat niet binnen het derde geldstroomcircuit kunt waarmaken, je moet daarvoor tijd en middelen opzij zetten: Niet genoeg in geïnvesteerd dus.

Een tweede, maar sterk verwant punt is dat er maar zo weinig internationale publicaties uit het derde geldstroomonderzoek zijn voortgekomen. Als ik de lijst van publicaties bezie, kom ik op een magere vijftien procent Engelstalige artikelen en rapporten (Ganzeboom 1987, 1989; Ultee, Batenburg & Ganzeboom 1993), daar waar ik vijftig procent voor mezelf een nastrevenswaardig getal zou vinden. Citaties in het internationale circuit naar mijn werk zijn vrijwel allemaal over andere onderwerpen dan over culturele participatie. De achtergronden zijn deels hetzelfde als die van het ontbreken van publicaties in wetenschappelijke tijdschriften, maar deels ook andere. Door je te concentreren op een beleidssector op vaderlandse bodem komen de vergelijkende vraagstellingen maar moeizaam tot stand. De aanleiding voor deze omstandigheid is zeker niet dat het oninteressant zou zijn om vragen over cultuurdeelname te stellen in internationaal vergelijkend perspectief – integendeel. Wat wij hier bestuderen, zijn wel degelijk de in samenlevingen vormgegeven instituties, die tussen samenlevingen verschillen maar ook weer opvallende gelijkenissen vertonen. Er is heus niet meer reden om opleidingsstelsels, arbeidsmarkten of belasting op tweeverdieners internationaal te bestuderen dan prijsstelling van boeken en tentoonstellingen of de betekenis en programmering van televisie en media in verschillende Europese landen. Interessante vraagstellingen te over, er werd alleen geen opdracht tot onderzoek voor verleend.

* Cultuur + Educatie 8 [te verschijnen in januari 2004] bevat de eindrapportage van het CKV1-Volgproject.

Het derde punt dat ik achteraf als een gemis voel, is dat we niet genoeg gebruik hebben gemaakt van bestaande data. Dat geldt met name voor de grootschalige databestanden die SCP en CBS bijeenbrengen en die weliswaar niet onze eigen operationalisaties bevatten, maar wel de meest gezaghebbende gegevens vormen. We hadden het analyseren van AVO en TBO niet aan Knulst, Van de Broek en hun collega's moeten overlaten, maar het bij elk nieuw verschenen rapport en nieuw gereleased databestand moeten narekenen. Dat zou ons meer over het voetlicht hebben gebracht en het zou ook het onderzoek van SCP en CBS geholpen hebben. Meer beschrijvende informatie, historische trends, internationale vergelijkingen. De wijze lessen van Ultee, Arts & Flap (1992) ben ik iets te vaak vergeten.

Laat ik uiteindelijk iets zeggen over de dingen die goed zijn gegaan, en dat zijn er ook een paar.

Ten eerste is het derde geldstroomonderzoek een stuk sociologiebeoefening dat direct op praktisch inzicht en beleidsmatig ingrijpen gericht is. Veel opdrachtonderzoek diende natuurlijk voornamelijk algemeen verlichtende doeleinden, maar er waren toch ook de verlaagde prijsstelling van de maandagavondvoorstelling in de bioscopen, de verschaffing van een CJP-pas aan alle 15-jarigen in Nederland, en de marketing van podiumkunsvoorstellingen die direct voortvloeiden uit de uitkomsten van ons onderzoek. Ons onderzoek dicteerde vermoedelijk nooit wat er moest gebeuren in beleid en praktijk – daarover boden we ook te weinig uitgewerkte standpunten –, maar gaf daarvoor toch aanknopingspunten. Verrassend vind ik zelf achteraf dat opdrachtgevers zich niet alleen coulant en vrijgevig opstelden ten aanzien van zuiver wetenschappelijke vraagstellingen en onderzoeksdesigns, maar vaak ook met heel goede ideeën kwamen aandragen over hoe het onderzoek moest worden ingericht.

Heel mooi vind ik dat het onderwerp niet alleen mij, maar ook veel anderen de gelegenheid heeft geboden ons een beeld van maatschappelijke processen middels onderzoek te vormen. Ik noemde u in deze toespraak de toch vele student-assistenten, promovendi en medewerkers die binnen of soms een beetje buiten het ICS met het onderwerp bezig waren. We hebben er allemaal veel aan gehad, niet alleen om onszelf te scholen, maar ook om te leren over de samenleving zelf. Wat in de ogen van buitenstaanders soms een wat esoterisch of elitair onderwerp lijkt, blijkt bij nadere beschouwing een van de scherpste sociale scheidslijnen in onze samenleving te zijn en ze is vandaag net zo scherp als twintig jaar geleden. Cultuurparticipatie als maatschappelijk proces heeft niet alleen beleidsrelevantie, maar is een sociale indicator die door sociologen tot in lengte van jaren geobserveerd moet blijven worden.

Ten derde is er methodologische vooruitgang gemaakt. Het onderzoek is opgeschoven van

eenvoudige, kleinschalige, lokale surveys met proxy- en retrospectieve informatie, naar dynamische gegevensverzameling onder de veelheid van actoren die bij cultuurparticipatie een rol spelen. Scholen en leraren, culturele instellingen en lokaal cultuurbeleid, opgroeiende kinderen en hun ouders in verschillende fasen van het proces worden nu gedetailleerd in beeld gebracht. Ik vind dat grote vooruitgang.

Ten slotte meen ik dat het onderzoek een flinke inhoudelijke ontwikkeling heeft doorgemaakt. De vooruitgang in de empirische sociologie gaat meestal het snelst langs de lijn van betere dataverzamelingen en betere data-analysemethoden, en dat is hier ook zo: we zetten steeds meer vernuft in om reeds bestaande vermoedens op de proef te stellen. Zo is het bijvoorbeeld ook in het onderzoek naar sociale stratificatie en sociale mobiliteit dat ik in dezelfde periode beoefend heb. Daar liggen de onderzoeksideeën al veertig jaar vast, en bestaat het werk uit het steeds verder aanbreien van nieuwe gegevens uit eerder en recentere onderzoek, uit steeds exotischer oorden, en de inzet van steeds geavanceerdere statistische modellen. De hypothesen blijven hetzelfde, en in sommige opzichten kun je zeggen dat in het stratificatieonderzoek de belangstelling minder breed is dan ze eerder was (Ganzeboom, Ultee & Treiman 1991). In het cultuurdeelnameonderzoek waarover ik hier rapporteerde is het anders gegaan. Het begon met uitgewerktere ideeën, en deze ideeën ontwikkelden zich ook sneller, mede doordat uit nieuwe gegevens bleek dat ze niet echt klopten. Het begin was al niet slecht, met die twee theorieën en het monumentenonderzoek, maar het werd geleidelijk aan beter. Een manier waarop ik tegen de ontwikkelingen aankijk, is dat ik vroeger inderdaad dacht dat culturele participatie primair een zaak van informatieverwerking was, en ik in dat idee nu niet meer zoveel zie. Ik heb me ook vergist in de grote rol die ouders, partners en vrienden in de totstandkoming van cultuurparticipatie spelen. Terwijl ik nota bene in de rest van mijn werk de overdracht tussen ouders en kinderen in statusposities bestudeer, heb ik er in het cultuurparticipatieonderzoek pas laat oog voor gekregen. Cultuurparticipatie is volgens mij toch in hoofdzaak een kwestie van sociale waardering en statusnastreving. Dat betekent niet dat informatieverwerking – complexiteit en informatiecapaciteit – geen rol speelt, integendeel. Maar dat proces is ingebed in een verder strekkende vorm van sociale organisatie: intergenerationele overdracht. Wat ik ook lange tijd niet goed gezien heb, is dat de grote rol die het onderwijs lijkt te spelen in het totstandkomen van culturele participatie, voor het overgrote deel het gevolg is van selectieprocessen. Die selectie is ten dele er een op sociale achtergronden – het culturele reproductie-effect –, maar voor het overgrote deel selectie op reeds bestaande algemene cognitieve vaardigheden. Terwijl ik aanvankelijk dacht dat het triviaal was dat hoger opgeleiden zoveel meer aan cultuur deden omdat ze er zoveel meer kennis over hadden opge-

daan – daarvoor zaten ze immers zolang op school –, vraag ik me nu af hoeveel het gegeven onderwijs zelf bijdraagt aan de verschillen in belangstelling die sowieso bestaan tussen hoger en lager opgeleiden. Het antwoord is 'ja, maar niet meer dan een klein beetje'. Ik verwacht dat dit de conclusie zal zijn van het laatste proefschrift dat ik op dit gebied verwacht te begeleiden, dat van Marie-Louise Damen.

Kortom: als ik het zo overzie, is er veel om blij mee te zijn en ook wel wat om trots op te zijn. Het was aangenaam om het onderzoek naar culturele participatie te doen en het heeft in zekere zin toch nog meer het wetenschapstheoretische programma ingelost dan ik voor mogelijk hield. Er waren in het begin twee theorieën, waarvan A er beter voorstond dan B. Na nader onderzoek blijkt B er toch beter voor te staan. De ware popperianen onder u – maar hoeveel zijn er daarvan nog in het ICS? – moeten tevreden zijn. Hoe nuttig is het niet om met twee theorieën te beginnen in plaats van met één. Ik zei het u twintig jaar geleden al.

Literatuur

- Beereboom, H. & H. Ganzeboom** (1985). *Effecten van prijsverlaging in de bioscopen. Onderzoeksverslag*. Rijswijk: Ministerie van WVC.
- Berkel, M. van** (1997). *Who dominates when? Asymmetrical Patterns of Influence among Dutch Husbands and Wives*. Dissertatie Katholieke Universiteit Nijmegen. Nijmegen: Mediagroep.
- Berlyne, D.E.** (1960). *Conflict, Arousal and Curiosity*. New York: McGraw-Hill.
- Berlyne, D.E.** (1971). *Aesthetics and Psychobiology*. New York: Appleton.
- Bourdieu, P.** (1969). *L'Amour de l'Art. Les Musées d'Art Européens et Leur Public*. Paris: Les Editions de Minuit.
- Bourdieu, P.** (1982[1979]). *Die feinen Unterschiede*. Frankfurt: Suhrkamp. [Origineel *La Distinction*, 1979]
- Collins, R.** (1971). 'Functional and Conflict Theories of Educational Stratification'. *American Sociological Review* (36-6), pp. 1002-1019.
- Collins, R.** (1979). *The Credential Society*. New York: Academic Press.
- Damen, M.-L.** (2000). *Cultuurdeelname en school. Een onderzoek naar de effecten van school op cultuurdeelname van leerlingen*. Doctoraalscriptie Universiteit Utrecht.
- DiMaggio, P.** (1982). 'Cultural Capital and School Success: the Impact of Status Culture Participation on the Grades of U.S. High School Students'. *American Sociological Review* (47), pp. 189-201.
- Driessen, F. & H. Beereboom** (1983). *De kwaliteit van het stedelijk leefmilieu*. Utrecht: Sociologisch Instituut.
- Eijk, K. van** (1996). *Family and Opportunity. A Sibling Analysis of the Impact of Family Background on Education, Occupation and Consumption*. Dissertatie Katholieke Universiteit Brabant. Tilburg: Tilburg University Press.
- Faasse, J.H.** (1986). *Podiumkunsten 1980-1985*. Rijswijk: Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur.
- Faasse, J. & H. Ganzeboom** (1986). *Film en publiek. Een onderzoek naar omvang en samenstelling van het publiek van vier kanalen van film distributie aan de hand van secundair geanalyseerde gegevens*. Rijswijk: Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur.
- Ganzeboom, H.** (1982a). *Beleving van Monumenten – 1, een onderzoek naar herkenning en waardering en bezichtiging van monumenten uitgevoerd in de binnenstad van Utrecht, wetenschappelijk verslag*. Utrecht: Sociologisch Instituut, Vakgroep Theorie en Methodologie van de Sociologie.
- Ganzeboom, H.** (1982b). *Beleving van Monumenten – 1, een onderzoek naar herkenning, waardering en bezichtiging van monumenten uitgevoerd in de binnenstad van Utrecht, samenvatting*. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Ganzeboom, H.** (1982c). 'Culturele activiteiten als verwerving van status en verwerking van informatie, een confrontatie van twee concurrerende theoretische verklaringen van culturele activiteiten aan de hand van reeds verricht onderzoek'. *Mens & Maatschappij* (57-4), pp. 341-372.
- Ganzeboom, H.** (1982d). 'Explaining Differential Participation in High-Cultural Activities – a Confrontation of Information-Processing and Status Seeking Theories'. Pp. 186-205 in Raub, W. (Ed.), *Theoretical Models and Empirical Analyses*. Utrecht: E.S.-Publications.
- Ganzeboom, H.** (1983a). *Beleving van Monumenten – 2, een onderzoek naar bezichtiging en waardering van monumenten uitgevoerd in de stad Utrecht, wetenschappelijk verslag*. Sociologisch Instituut, Utrecht: Vakgroep Theorie en Methodologie van de Sociologie.

Jaren van onderscheid*

Harry B.G. Ganzeboom

Het is me een groot genoegen dat ik dit ICS-symposium te baat mag nemen om een beschouwing ten beste te geven over trends in cultuurdeelnameonderzoek en op deze manier mijn afscheid van deze onderzoeksschool en van het betrokken onderzoeksthema inhoud mag geven. Ik schets u de vooruitgang en stagnatie van het ICS-onderzoek naar culturele participatie vanuit mijn eigen gezichtskring. Hierbinnen vallen soms wel, maar vaak niet de prestaties en tekortkomingen van andere onderzoekers en onderzoeksgroepen, binnen en buiten het ICS. Kortom, ik kijk terug en niet vooruit.

Het monumentenproject

Laat ik maar bij het begin beginnen. In september 1978 werd ik na mijn afstuderen aangesteld als tijdelijk onderzoeksmedewerker bij de toenmalige Vakgroep Theorie en Methodologie van de Sociologie van de Universiteit Utrecht, met de opdracht om een onderzoeksvoorstel uit te werken ten behoeve van het ook al toenmalige ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk over het fenomeen 'beleving van monumenten'. Het ministerie had bij ons aangeklopt om aansluiting te zoeken bij een toen al lopend onderzoeksproject 'De Kwaliteit van het Stedelijk Leefmilieu' (Driessen 1978; Tazelaar 1985) en ze verwachtten door deze aansluiting goedkoop en snel een belevingsonderzoek te kunnen organiseren. Dat is het ministerie nog duur komen te staan. Het BVM-project heeft meer dan vier jaar geduurd en werd de opmaat naar een reeks van door CRM, WVC en OCenW gefinancierde projecten op het terrein van culturele participatie die mij meer dan twintig jaar bezig zouden houden. Niet alleen het ministerie vergiste zich in de raming van het project – dat gold evenzeer voor mij. Ik was na mijn afstuderen voornemens de sociologie te verlaten en medicijnen te gaan studeren, en zocht naar een overgangsbaantje tot ik zou worden ingeloot. Dat lukte tot twee maal toe niet en de derde keer had ik zoveel lust in het onderwerp gekregen dat ik maar niet meer meelootte. Er was er maar één betrokkene die de blik ruim genoeg vooruit had gezet, de immer strategisch opererende Reinhard Wippler.

Valkuil

Het onderzoek naar Beleving van Monumenten (gerapporteerd in Ganzeboom 1982a, 1982b, 1983a, 1983b) bleek in velerlei opzichten een valkuil, maar dan wel een valkuil waarin het goed toen was. Het bracht me een serieuze onderzoekersaanstelling, veel kennis van de geschiedenis en bouwkunst van de stad Utrecht, prachtige fotoseries van

* Tekst uitgesproken op 22 november 2002 ter gelegenheid van mijn afscheid van de Universiteit Utrecht en de landelijke onderzoeksschool ICS (Interuniversitair Centrum voor Sociologiebeoefening). Ik heb de geschreven tekst licht geredigeerd ten opzichte van de uitgesproken tekst, voornamelijk door literatuurverwijzingen toe te voegen en enige voor kleinere kring bedoelde persoonlijke passages weg te laten.

Pp 152-183 in: H.B.G. Ganzeboom
(Red.) Jaren van onderscheid. Trends
in cultuurdeelname in Nederland
Utrecht: Cultuurnetwerk Nederland,
2003

monumentale en niet-monumentale architectuur, student-assistenten, onderzoeksgegevens en ten slotte de mogelijkheid te promoveren. Het onderzoek draaide om waardering voor de gebouwde omgeving, al dan niet beschermd door de Monumentenwet. Die waardering werd in hoofdzaak in beeld gebracht via reacties op foto's van gebouwde objecten. Er was echter nog een tweede manier waarop omgang met en waardering voor monumentale architectuur in kaart werd gebracht, namelijk via het bezoek aan architectuur, via het maken van stadswandelingen, lid worden van heemschutorganisaties en het lezen van boeken over architectuur. Het was in het BVM-onderzoek maar een deelonderwerp, maar het zou in het vervolg het belangrijkste worden. Het verklarende gezichtspunt werd aanvankelijk gezocht in theorieën over perceptie en waardering voor artistieke stimuli van psychologische herkomst. Het werk van de Canadese psycholoog Daniel Berlyne (1960, 1971) was hierin een belangrijke naam – die me werd aangereikt door collega-onderzoeker Frans Driessen –, en langs die lijn kwam ik terecht in de sfeer van de omgevingspsychologie en zocht ik contact met de Technische Hogeschool Eindhoven. Het onderzoek werd begeleid door een begeleidingscommissie onder het strenge voorzitterschap van Lieuwe Dijkstra van de THE, die met vaste hand mijn proza corrigeerde en me van methodologische adviezen voorzag.

Boekmanstichting

Ik wist toen ik aan het project begon helemaal niets van kunst en cultuur, laat staan van de beleving van monumentale architectuur. Teneinde me helemaal in de onderzoeksliteratuur te verdiepen, bezocht ik veelvuldig de bibliotheek van de Boekmanstichting in Amsterdam en besteedde daar vele uren aan het doornemen van alles wat zij bijeengebracht hadden op het gebied van culturele participatie, en dat was heel wat. Bij tijd en wijle werd ik daarbij geholpen door student-assistenten, die in mijn opdracht systeemkaarten vervaardigden met aantekeningen over de meest saillante uitkomsten van allerhande onderzoek 'dat op dit gebied in ons land vervaardigd was. De belangrijkste van die student-assistenten was Nan Dirk de Graaf.

De Werkgemeenschap Verklarende Sociologie

De sociologie stond in die dagen onder druk – zoals steeds, maar dit waren de tijden van de SKG- (Selectieve Krimp en Groei) en TVC- (Taakverdeling en Concentratie) operaties – en de Vakgroep TMS stelde op instigatie van Wippler allerhande pogingen in het werk om op te schuiven naar een belangrijker positie in de vaderlandse sociologiebeoefening. Een van deze pogingen was de inrichting van de Werkgemeenschap Verklarende Sociologie – de directe voorloper van het ICS –, die 'verklarende sociologen' van verschillende universi-

teiten en rangen bijeenbracht op een gemeenschappelijk onderzoeksprogramma. Het is heel passend dat ik vandaag voor het ICS sta, want in mijn CV staat vermeld dat ik mijn eerste lezing voor een wetenschappelijk publiek hield op 5 mei 1982 – dat was dus ruim drieëneuhalf jaar na het begin van de werkzaamheden aan het BVM-project –, voor de Werkgemeenschap Verklarende Sociologie, in de Jaarbeurs te Utrecht. Ik stond op het programma met het onderwerp 'Culturele activiteiten als verwerving van status en verwerking van informatie, een confrontatie van twee concurrerende theoretische verklaringen van culturele activiteiten aan de hand van reeds verricht onderzoek'. Sommigen van u moeten op die dag, ruim twintig jaar geleden, in de zaal zijn geweest, maar de enige van wie ik me de aanwezigheid daadwerkelijk herinner, is Jaap Dronkers, die als redacteur van *Mens & Maatschappij* om inzending van het paper als artikel vroeg – het verscheen nog in hetzelfde jaar in het tijdschrift (Ganzeboom 1982c).

Het WVS-paper over de twee theorieën was mijn manmoedige poging om de omvangrijke, maar veelal grijze onderzoeksliteratuur op het gebied van cultuurparticipatie te verteren en te ordenen. Het was me tijdens het doornemen van de eindeloze reeks onderzoeksverslagen in de bibliotheek van de Boekmansstichting opgevallen dat er vaak hetzelfde uitkwam, dat soms dezelfde verklaringen geopperd werden, maar dat niemand het ooit goed opschreef. Het viel me toen in dat je de veelheid aan onderzoeksresultaten en verklarende ideeën kon ordenen aan de hand van twee gezichtspunten, die ik de informatieverwerkings-theorie, respectievelijk de statusverwervings-theorie van cultuurdeelname noemde. De informatietheorie was een uitwerking van de oriënterende uitspraak dat cultuur een vorm van meer of minder complexe informatie is en dat variaties in deelname tussen cultuurvormen, mensen, tijdstippen of wat dies meer zij, verklaard kunnen worden uit variaties in complexiteit van cultuurvormen en variaties in informatiecapaciteit van potentiële deelnemers. De statusstheorie was een uitwerking van de oriënterende uitspraak dat cultuur een vorm van statusverwerving of gedragsbevestiging is, die verleend wordt door anderen in de samenleving. Variaties in cultuurdeelname kun je verklaren door het statusverlenend karakter van activiteiten in ogenschouw te nemen, dan wel de mate waarin mensen in sociale omstandigheden verkeren waarin ze sociaal aanzien of gedragsbevestiging kunnen ontlenen aan cultuurdeelname. Uitwerking van deze twee gezichtspunten leidde tot toetsbare uitspraken over tien topics, zoals de mate van overlap tussen culturele publieksgroepen, de invloed van onderscheiden statuskenmerken als opleiding, beroep en inkomen op deelname, het verschil in sociaal profiel tussen publieksgroepen als lezers van boeken, operapubliek, concertgangers of bezoekers van tentoonstellingen. Het paper zette de uitkomsten van eerder gehouden Nederlands onderzoek onder deze twee gezichtspunten op een rij. De conclusie luidde dat de informatietheorie de beste papieren had en het beste de empirische observaties kon ver-

klaren. Daarop wees in het bijzonder het overheersende effect van opleiding onder de determinanten van cultuurdeelname en het feit dat meer complexe activiteiten een zoveel meer exclusief publiek hebben. Niettemin kon je statutheoretische gezichtspunten niet helemaal vergeten – je kon alleen op die manier verklaren waarom mensen zo vaak met hun partner culturele voorkeuren delen. Verder wees het artikel erop dat er in beginsel nog twee andere verklarende uitgangspunten veelbelovend waren, namelijk dat culturele participatie ook een kwestie van het besteden van tijd en geld is. Tegelijkertijd was de conclusie dat variaties in beschikbare tijd en besteedbaar inkomen, alsook tijd- en geldkosten, in werkelijkheid tot weinig variaties in culturele participatie aanleiding gaven. Ten slotte zei het artikel iets over het methodologische gehalte van het veel gehouden publieksonderzoek, namelijk dat het doorgaans aan vergelijkende gezichtspunten ontbrak en je er daarom weinig uit kon concluderen, met name de vergelijking met niet-deelnemers ontbrak vaak.

Richtinggevend

Het artikel in *Mens & Maatschappij* is verder richtinggevend gebleven voor de rest van mijn onderzoek op dit gebied en altijd in mijn hoofd blijven hangen. Bij het voorbereiden van deze toespraak probeerde ik uit mijn hoofd een lijst te maken van de tien topics en kwam zonder enige moeite tot acht. Dat vond ik na twintig jaar geen slechte score. De formuleringen die ik opschreef om de twee theorieën samen te vatten, zitten vrijwel woordelijk in mijn hoofd vast zoals ze in het artikel zelf ook staan.

Hoewel het artikel niet erg uitweidt over de achtergronden ervan, geloof ik dat het de moeite waard is deze bij deze gelegenheid nog eens naar voren te halen. Het artikel maakt er geen gewag van, maar het is geschreven op het sjabloon van een door mij zeer bewonderde bron, het in 1971 door Randall Collins gepubliceerde 'Functional and Conflict Theories of Educational Stratification', waarin twee concurrerende theorieën van opleidingsongelijkheid uit de doeken worden gedaan, ook aan de hand van een lijst topics. Behalve de vorm van de argumentatie, is er ook inhoudelijke verwantschap tussen de twee door mij tegenover elkaar gestelde gezichtspunten met de gezichtspunten die Collins gebruikte. Mijn informatietheorie hoort bij de functionalistische moderniseringstheorie van onderwijsongelijkheid die Collins in dat artikel onderuit haalde, en de statusstheorie is sterk verwant met de conflicttheorie die Collins op het gebied van opleidingsongelijkheid tot de winnaar verklaarde. Mijn slotsom was dus een andere dan die van Collins.

Popper

De sterke verwantschap met het artikel van Collins behoeft geen verwondering te wekken – ik had over dat artikel onder begeleiding van Wout Ultee een hele kandidaatsscriptie

volgeschreven, waarbij de conclusie was dat Collins de kracht van de functionalistische verklaringswijze onderschatte en van de conflicttheorie overschatte. De interesse in het artikel van Collins voerde weer *linea recta* voort uit de wetenschapstheoretische invalshoek die ik me onder invloed van Ultee eigen had gemaakt en die popperiaans is. Popper (1963) was na enige omwegen tot de conclusie gekomen dat er aan elke theorie wel wat mankeert als het gaat om de verklaring van empirische feiten; theorieën zijn allemaal onwaar, ze worden allemaal weerlegd door de feiten. Om vervolgens niet met lege handen te komen staan, is het verstandig aan theorieënpluralisme te doen, of concurrentie van theorieën. Ook meerdere theorieën zijn allemaal onwaar, maar niet in gelijke mate, en je kunt vooruitgang maken door te onderzoeken in welke mate elke theorie de waarheid benadert. Die theorieën worden in het M&M-artikel (Ganzeboom 1982c) naar goed popperiaans gebruik geformuleerd vanuit een oriënterende uitspraak, die op zijn beurt weer moest worden uitgewerkt tot zoveel mogelijk toetsbare voorspellingen: de onderzoekshypothesen. Het artikel is werkelijk voorbeeldig als mechanische invulling van dit wetenschapstheoretische programma, dat op dat moment een hoofdpunt van de agenda van de WVVS en het kort daarop ingerichte ICS was. Ik geloof zelfs dat ik er eerlijker mee omging dan mijn grote voorbeeld Collins, want later (Collins 1979) werd duidelijk dat zijn vergelijking maar een opzetje was om de conflicttheorie te promoten.

Simpele databoer

In het voorbijgaan maak ik u erop attent dat mijn eerste bijdrage aan het onderzoeksgebied was een theoretische was. U ziet mij wellicht als een dorre methodoloog, een hardcore kwantitatief onderzoeker dan wel simpele databoer, maar dan kan ik mij toch met recht en reden teweerstellen door te wijzen op deze eerste bijdrage. Het was wel theorie op een eigen manier, maar toch theorie. Uit mijn inmiddels langere ervaring als empirisch onderzoeker weet ik dat theoretische ideeën beter verkopen dan het bewijsmateriaal om ze te toetsen. Het waarheidsgehalte van theoretische ideeën interesseert bijna niemand en blijft sowieso altijd omstreden; argumentatie langs die lijn is voornamelijk iets voor de fijnproevers, zo u wilt scherpslijpers: de onderzoekers onderling. Theorieën kun je wel goed verkopen, vooral door ze enigszins compact te formuleren, bijvoorbeeld in twee of drie eenvoudige woorden, zoals 'ascription and achievement', 'the lonely crowd' of 'het verborgen talent'. 'Informatieverwerking of statusverwerving' was niet slecht, al waren de woorden iets te lang en te ingewikkeld.

Behalve het theorieënpluralisme was er in het artikel nog een wetenschapstheoretisch programmapunt verwerkt dat wat minder aandacht heeft gekregen binnen het popperianisme van het ICS. Dit is dat theorieën niet alleen nieuwe onderzoeksuitslagen moeten kunnen ver-

klaren, maar vooral ook de oude. Dat is natuurlijk een gezichtspunt dat zit ingebakken in elk literatuuroverzicht dat standaard aan empirisch onderzoek voorafgaat – maar toch wordt het in mijn ogen meestal niet serieus genoeg genomen. Oude gegevens krijgen een nieuwe betekenis wanneer geconfronteerd met nieuwe ideeën. Literatuuroverzichten moeten niet alleen dienen om de gedachten van anderen goed te leren kennen, ze moeten de stand van de onderzoeksuitslagen verwoorden.

Verder in Utrecht met cultuurdeelnameonderzoek

Behalve met gepubliceerde gegevens was ik natuurlijk ook in de weer met de voor het BVM-project verzamelde nieuwe gegevens. In augustus van 1982 trad ik op bij het World Congress of Sociology in Mexico City in een door Werner Raub en Frits Tazelaar georganiseerde sessie 'Rational Choice', met een padmodel van culturele participatie, waarin de 'Information processing theory' en de 'status seeking theory' zoals ze in allerberoeftst gekozen Engelstalige termen werden aangeduid, verder uit de doeken werden gedaan (Ganzeboom 1982d). Ook nu won de informatietheorie. Het idee van de twee theorieën werd ten slotte nog eens neergelegd in het verslag van het tweede deel van het BVM-project (Ganzeboom 1983a, 1983b), met hetzelfde resultaat.

Rug niet recht

Ondertussen was een en ander uitgegroeid tot een onderneming die de mogelijkheid bood om erop te promoveren en ik kreeg via de inzet van Wippler extra aanstelling om het proefschrift (Ganzeboom 1984) af te maken. De extra tijd werd grotendeels gevuld met het schrijven van een hoofdstuk getiteld 'Het proces van verwerking van informatie', waarin op basis van psychologische literatuur de informatietheorie nog eens verder werd uitgewerkt. Veel nieuws leverde dat in mijn ogen niet op, maar Wippler vond het mooi. Het proefschrift ging dus maar over één van beide theorieën; de statutheorie werd op aandrang van de promotor verdaagd naar een verdere toekomst, 'want anders zou het te veel worden'. Achteraf bezien wist ik, in het proces dat naar een proefschrift leidt, mijn rug niet recht te houden. Het proefschrift bracht wel meer tekst, maar geen nieuwe onderzoeksuitslagen en liet bij mij het vaste voornemen achter om voortaan de vrijwel onvermijdelijke theoriehoofdstukken te vermijden. Ik heb het nog even geteld, maar bij de twaalf tot op heden door mij begeleide proefschriften ontbreekt er bij tien een afzonderlijk theoretisch hoofdstuk, en dat is heel onderscheidend ten opzichte van de meerderheid van de ICS-proefschriften. Het lukt helaas niet altijd om de promovendus dan wel medebegeleiders van deze ingesleten gewoonte af te houden, maar meestal toch wel.

Bourdieu

Ik was de statutheorie echter niet vergeten, en dat kwam mede doordat ik me voor het werk van de Franse socioloog Bourdieu was gaan interesseren. In het monumentenproject had ik me al eens verdiept in een Franstalige versie van *L'Amour de l'Art* (Bourdieu 1961), dat handelde over museumbezoek en voornamelijk informatietheorie bevatte. Nadat ik mijn proefschrift bij de drukker had ingeleverd, ging ik op vakantie met een Duitstalig exemplaar van *La Distinction* (Bourdieu 1982 [1979]) in de koffer en ik las het in een Srilankaanse strandstoel. Het was – zoals Wout Ultee die zich aan de Franse editie had gewaagd, me al gezegd had – ‘oeverloos gezwets’, maar ik vond het meer oeverloos dan gezwets, want wel degelijk inspirerend. Bourdieu verwoordde in *Die feinen Unterschiede* eigenlijk de statutheorie van cultuurparticipatie en breidde haar uit naar andere vormen van consumptie. Maar het belangrijkste was toch dat je Bourdieu zo kon lezen dat cultuur niet alleen een indicator van sociale ongelijkheid was, iets waarin je kunt zien hoe de sociale scheidslijnen in de samenleving verlopen, maar ook iets dat deze scheidslijnen tot stand brengt.

Voetnoot

Dit sloot aan bij een eerdere kennismaking met Bourdieu, en wel via het werk van de Amerikaanse socioloog Paul DiMaggio (1982), die Bourdieus culturele reproductietheorie van onderwijsongelijkheid (een broertje van Collins' conflicttheorie) empirisch toetsbaar had gemaakt door te laten zien dat cultureel actieve kinderen het beter doen op school in de zin dat leraren deze leerlingen voor dezelfde prestaties hogere cijfers geven. Het artikel werd besproken in het doctoraalseminar van Wout Ultee, en hij nodigde me uit om te komen meepraten. Paul de Graaf was een van de studenten in het seminar. Empirisch door-kneed als ik was, besloot ik maar onmiddellijk te kijken of het effect dat DiMaggio vond in de Project Talent data ook in de Beleving van Monumenten data optrad. Is het zo dat iemand die in het ouderlijk huis met cultuur is grootgebracht meer succes in het onderwijs heeft dan een overigens vergelijkbaar iemand die niet met cultuur is grootgebracht? Het bleek zo te zijn – cultuur van de ouders bevordert de opleidingshoogte. Het partieel effect was .21 en dik significant en ik was er zo blij mee dit gevonden te hebben, dat ik het als voetnoot opnam in het Mexico-paper (Ganzeboom 1982c), het monumentenboek (Ganzeboom 1983a) en opnieuw in mijn dissertatie (Ganzeboom 1984a), zonder dat het veel met de hoofdtekst te maken had. Het onthulde voor mij dat cultuur langs de weg werkt die de statutheorie voorspelde. Paul de Graaf ging even later aan de haal met het idee en maakte er zijn proefschrift (De Graaf 1986) van, een van de mooiste die ooit binnen WVS/ICS-verband geschreven zijn.

Correlatiematrix

Hoewel mijn eigen proefschrift (Ganzeboom 1984a) niet veel nieuwe dingen bracht wat betreft theorie of onderzoeksuitslagen, was ik niet uit het veld geslagen. Samen met Wippler brouwde ik een ZWO-projectaanvraag over het vergelijken van de twee theorieën aan de hand van bestaande en nieuw te verzamelen data. De bestaande data stonden daarbij voorop, maar nu zouden zij niet in samenvattende uitspraakvorm op een rij worden gezet, maar via secundaire analyse. Ik had inmiddels het Steinmetz-archief op de kop gezet en ontdekt dat er zeker twintig bestanden in zaten waarin cultuurparticipatie in de een of andere vorm opdook. Het eenvoudige, maar daarom niet minder ambitieuze plan was de gegevens uit al deze databestanden vergelijkbaar te coderen en vervolgens hun correlatienele structuur via Lisrel te modelleren. Op dat idee was ik mede gekomen door het proefschrift van Wippler (1968), dat een correlatiematrix als uitklapbare bijlage had. Als ik nu heel veel van dat soort uitklappagina's zou hebben en op elkaar zou leggen – ook al waren het matrices waarin bepaalde variabelen ontbraken – dan zou het mogelijk zijn een soort gemiddelde te bepalen en op die manier de resultaten van al het oude onderzoek in één klap nuttig te maken ten behoeve van nieuwe gevolgtrekkingen. Het krankzinnige en onhaalbare van dit plan valt achteraf gezien onmiddellijk op, maar in mijn jeugdig enthousiasme had ik er wat minder oog voor. Ik werd bovendien geholpen door een koppel nieuwe student-assistenten, Ronald Batenburg en Matthijs Kalmijn, die onder de door Ronald gemunte leuze ‘niet lullen maar tabellen vullen’ weinig reflexieve tegendruk gaven. Ik begon in die dagen de wereld te zien als een correlatiematrix, een tunnelvisie waarmee ik nog steeds in hoge mate behept ben. Een van de tussenresultaten van het onderzoek was dan ook een correlatiematrix van een bij een meter, die ik op computervellen aan de wand van mijn kamertje op de twaalfde verdieping van Trans II hing. Inmiddels opgenomen in het bestuur van de Werkgemeenschap, ontzag ik mij niet daarboven met viltstift te schrijven ‘Verklarende Sociologie’. Op een dag kwam Siegwart Lindenberg, voorman van de Groninger vleugel van de WVS, op bezoek, keek met afgrijzen naar de computervellen en sprak in zijn nog maar zelden gebezigde moedertaal: ‘Welch eine Frechheit’. Hij lachte er wel bij...

De wereld als correlatiematrix, en een theorie als een verzameling regressievergelijkingen om deze correlaties te modelleren – het is een beeld en werkwijze die nooit ver van me weg zijn. Ik had me in mijn promotietijd herhaaldelijk geschoold in methodologieën die dit beeld als kern hebben. Lisrel-cursussen van Wim Saris en Karl Jöreskog maakten in dit opzicht een onuitwisbare indruk. Ook optimale schalingstechnieken die ik bij Jan de Leeuw in Leiden leerde, waren voor mij een methode om de wereld nog beter te kunnen voorstellen

als een correlatiematrix. In weerwil van mijn popperiaanse achtergronden en de bedenkelijke blikken van hardcore verklarende sociologen rondom mij, begon ik steeds meer ontzag te krijgen voor de enorme kracht van het eenvoudige instrumentarium van de lineaire structurele vergelijkingen, een liefde die ik met nog meer kracht kon bedrijven in het onderzoek naar sociale stratificatie. In de context van deze bijeenkomst wil ik echter vooral verwijzen naar het paper dat Wout Ultee en ik in 1985 voordroegen voor de Werkgemeenschap Verklarende Sociologie over het verband tussen deductieve verklaringen en causale modellen. Het ging niet over cultuurparticipatie, maar voornamelijk over hoe je Durkheims zelfmoordtheorie kon omzetten in causale modellen en op die manier beter toetsbaar kon maken. Het paper legde eigenlijk uit hoeveel vooruitgang Durkheim in 1899 gemaakt zou hebben, als hij het werk van zijn tijdgenoten Galton en Pearson zou hebben gelezen. Het sloeg niet aan in de Werkgemeenschap en ook niet toen ik later het paper nog eens gebruikte als lesstof in de ICS-integratiecursus. Het waren jaren van groeiend onderscheid.

Het NWO-project werd het boek *Cultuurdeelname in Nederland* (Ganzeboom 1989a). De totstandkoming ervan had veel meer inspanning gekost dan ik ooit vermoed had. Het ambitieuze idee van secundaire analyse van al het beschikbare eerder verzameld materiaal nam een veel minder prominente plek in dan gepland en de waarheid gebiedt te zeggen dat de onderliggende analyses zo wankel waren, dat ik de resultaten hier niet verder wil memoreren. Het boek werd enigszins gered doordat ik inmiddels via leeronderzoek ook nieuwe primaire data had verzameld die wel in een verantwoorde correlatiematrix konden worden neergelegd. Ook kende het boek – ere wie ere toekomt – een opnieuw door Wippler afgedwongen theoriehoofdstuk, dat ditmaal – hier komt mijn eigen bijdrage – over vier theorieën ging. Er is niemand onder u, ook ikzelf niet, die zich de conclusies over cultuurdeelname uit dit boek zal herinneren, maar dit theoriehoofdstuk heeft goed aftrek gevonden – sinds jaar en dag ontvang ik enige tientjes auteursrechten van kopieën die van dit hoofdstuk worden voorgeschreven door plichtgetrouwe sociologiedocenten in het land, die anders dan ikzelf integer met auteursrechten omgaan.

Derde geldstroom

Een andere reden waarom het niet zo vlot liep met het boek, was dat het onderzoek naar cultuurdeelname in Utrecht zich snel aan het verbreden was. Na afloop van het monumentenproject kwam er een geleidelijke stroom van onderzoeksoopdrachten tot stand, die mij de gelegenheid boden om nieuwe data te verzamelen of oude te heranalyseren, maar ook emplooi boden aan een wisselende en groeiende schare assistenten, aio's en derde geldstroommedewerkers. De een na de andere cultuursector kwam langs met het verzoek tot

belichting van het publiek van die sector: film en bioscoop (Beereboom & Ganzeboom 1986; Faasse & Ganzeboom 1986), musea (Ganzeboom & Haanstra 1989), concert (oude muziek) (Verhoef 1993), boeken en bibliotheken (Kraaykamp 1993), nadat we de gebouwde omgeving als cultuurobject al hadden gehad. Nagenoeg al dit onderzoek werd direct of indirect gefinancierd door het telkens wisselende ministerie dat Cultuur onder zijn hoede had, maar waarin Vladimír Bina een vast contact bleef. Al deze sectoren wilden meer weten over het profiel van hun publieksgroepen en ze kregen allemaal min of meer een variant van het twee- of vier-theorieënverhaal retour. Veel van dit onderzoek was primair publieksonderzoek, onderzoek onder degenen die een bepaalde instelling of genre bezochten. In eerdere publicaties had ik dit type onderzoekspopzet afwijzend besproken – als je geen vergelijkingsmateriaal hebt, kun je weinig over je hypothesen zeggen, was de argumentatie. Zoals bij veel methodologische wijsneuzerij was de wijsneus zelf de eerste om de regels te overtreden.

Marketingwaarde

In het zeer vangrijke project 'Podiumkunsten & Publiek', uitgevoerd met Ineke Maas en René Verhoeff (Maas, Verhoeff & Ganzeboom 1990), waren we er echter in geslaagd om publieksonderzoek te combineren met onderzoek onder een vergelijkingsgroep onder de bevolking, een opzet die ik in mijn eerste artikel zeer perspectiefrijk had gevonden. Eenmaal uitgevoerd, bleek de kracht van het podiumkunstenonderzoek niet te liggen in de vergelijking van het publiek met de bevolking, maar in het feit dat we de bezoekersgroep wisten te rekruteren uit het publiek van honderd podiumkunstenvoorstellingen en we over deze lieden met zekerheid wisten dat ze in de buurt van het podium waren aangetroffen. Dat loste een belangrijk probleem op van bevolkingsonderzoek naar culturele participatie, namelijk dat mensen maar wat zeggen en vaak overdrijven als je ze ondervraagt over hun cultuurdeelname. De kracht van het podiumkunstenonderzoek zat verder in het feit dat we de inhoud van het genotene zo goed kenden dat we het ter beoordeling konden voorleggen aan een groep experts. We lieten de experts een uitspraak doen over de complexiteit en onconventionaliteit van het gebodene (dat waren de operationalisaties van de cultuurtributen waar het in de informatietheorie respectievelijk de statusstheorie om draaide) en ze bleken het over deze kenmerken wonderwel met elkaar eens te kunnen worden. Een en ander bleek zelfs marketingwaarde te hebben, want de Vereniging van Toneelgezelschappen en de Vereniging van Schouwburg- en Concertzaaldirecties sleten het aan hun leden als waardevolle begrippen om de marketing van hun podiumproducten in te richten.

De comeback van de statuttheorie

In en rondom het podiumkunstonderzoek gebeurde er iets spannends in theoretisch opzicht. Was tot dan toe de conclusie dat de informatietheorie beter de empirische resultaten kon verklaren dan de statuttheorie, uit het podiumkunstonderzoek kwamen resultaten die op het tegendeel leken te wijzen. Dat de verhoudingen omkeerden, was niet zo verwonderlijk en in zekere zin voorspeld. De podia bieden bij uitstek sociale, op anderen afgestemde vormen van cultuur, ze worden nagenoeg steeds in gezelschap bezocht en meer dan museum, tentoonstelling, bibliotheek of roman vormen zij een ontmoetingsplaats tussen mensen, die elkaar soms heel goed kennen, en vaak ook helemaal niet kennen, maar elkaar wel ontmoeten. Als er iets sociaal moest zijn, is het dit wel, en dat was ook zo. Veel meer nog dan gedacht bleek podiumkunstbezoek deel uit te maken van de gewoonten en gebruiken in een sociaal netwerk. Ook het beroep bleek bij nader inzien veel differentiatie teweeg te brengen, meer dan aanvankelijk op basis van prestigematoren van beroep gebleken was. Als je beroepen rangordende naar hun culturele status (dat wil zeggen culturele specialisten als kunstenaars, onderwijzenden en wetenschappers bovenaan zet) (Ganzeboom, De Graaf & Kalmijn 1987), vormen ook beroepen wel degelijk een vruchtbare bron voor podiumbezoek. Partneffecten waren ook groot bij podiumkunsten, en als je geen partner had, hing het helemaal af van je vriendennetwerk of je ging of niet, zo liet Ineke Maas (1990) zien in een mooie bijdrage met ingenieuze Lisrel-analyses.

Puzzel

Het podiumkunstenproject bracht ook een andere puzzel naar voren, die wat minder gemakkelijk bleek op te lossen. Je kunt podiumkunsten in de zaal genieten, maar er bestaan ook alternatieve toegangen tot podiumpresentaties, met name in de muziek. Waarom was het concertpubliek – hoewel in doorsnee ouder van samenstelling dan de meeste culturele publieksgroepen – niet aan het uitsterven, nu men zoveel goede alternatieven op beeld- en geluidsdragers ter beschikking had, terwijl het met het toneel juist niet zo goed in de publieke belangstelling ging (Faasse 1986)? Het bioscooppubliek liep in die dagen schrikbarend terug, terwijl het museumpubliek in omvang de pan uitrees. Een verklaring in termen van de inrichting van tijdsbudgetten leek het meest aannemelijk, maar we kwamen er niet ver mee omdat in dwarsdoorsnede-onderzoek weinig bevestiging voor de werking van tijdsrestricties gevonden werd. Het Sociaal en Cultureel Planbureau, primair in de persoon van Wim Knulst, was ons voor door goed naar deze tijdsbudgetcomponenten te kijken. In een bespreking die ik (Ganzeboom 1984b) aan tien jaar SCP-analyses mocht wijden, werd gesteld dat men in Rijswijk allang de draai had gemaakt van analyses van sociale ongelijkheid in cultuurdeel-

name naar het bestuderen van de plaats van cultuurdeelname in het totale tijdsbudget. Het werk van Staffan Linder, Gary Becker en Tibor Scitovsky had Wim Knulst eerder onder de knie gekregen dan ik en hij kon er mooie dingen mee. In zijn proefschrift *Van vaudeville tot video* (Knulst 1989) wist hij aannemelijk te maken dat de overbezetting van het vrijetijdsbudget en de concurrentie tussen media en podia leidde tot grote sociale ongelijkheid in cultuurdeelname. De redenering was die van de 'achterblijvende voorhoede', dat zijn de lager opgeleiden voor wie de meeste alternatieven ter beschikking zijn gekomen en die de hoger opgeleiden het rijk alleen hebben gelaten. ICS'ers Kalmijn en Kraaykamp liepen stage op het SCP en ontdekten samen met Knulst dat met name het lezerspubliek hevig aan het afkalven was door de druk van de concurrerende media (Knulst & Kalmijn 1988, Knulst & Kraaykamp 1996). Omdat ik zelf in het dwarsdoorsnee-onderzoek nauwelijks aanwijzingen voor deze tijdsdrukredenering terugvond, ben ik lang blijven twifelen aan de geldigheid van deze conclusie, maar nu denk ik dat Knulst en de zijnen het bij het juiste eind hebben gehad. Recente gegevens in het proefschrift van Marc Verboord (2003) bevestigen deze trends. De puzzel is echter gebleven doordat de trend niet rijmt met de resultaten uit de dwarsdoorsnede. Het zijn niet alleen mensen met ruime tijdsbudgetten die zich overgeven aan cultuur, integendeel. Voorzover tijdsdruk in de dwarsdoorsnede een rol speelt, komt hij uit de gezinssituatie en er is geen reden te veronderstellen dat tijdsdruk in deze zin is toegenomen. De tijdsdruk door de gegroeide mogelijkheden tot alternatieve consumptie heb ik nooit bevredigend in mijn eigen modellen kunnen verwerken.

Het podiumkunstonderzoek leidde tot twee proefschriften: van Ineke Maas (1990) over concurrentie tussen podia en media, en van René Verhoeff (1993) over de invloed van geografische afstand. Met name in het proefschrift van Ineke kon ik me slecht vinden, zo liet ik haar weten in een genadeloze brief die ik deze weken nog eens teruggelezen heb en waarvoor ik haar bij deze gelegenheid mijn verontschuldiging wil aanbieden. Het was ingewikkelde verklarende sociologie geworden, veel geredeneer over verschillende mogelijkheden en weinig harde feiten waarop we konden vertrouwen. Van de toon van de brief had ik spijt toen ik hem herlas, maar niet van het standpunt. Ineke was een van de eerste ICS-aio's die promoveerde en ik zag in het proefschrift niet dat het ICS-programma het empirisch onderzoek veel verder bracht. Juist dat voelde ik als onderscheid. Iets verderop promoveerde Gerbert Kraaykamp (1993) op een proefschrift over leesgewoonten en de omgang met boeken, op basis van een enorme, zelf uitgevoerde dataverzameling die aanvankelijk door Matthijs Kalmijn voor zijn vertrek naar Los Angeles was geconcipeerd. Gerbert deed de dingen juist meer langs zijn eigen weg, tegen promotor en copromotor in. Hij was eigenwijs genoeg om wel zijn rug recht te houden.

Wetenschapstheoretische obsessies

Een project waarin ik mijn wetenschapstheoretische obsessies beter kwijt kon was het onderzoek naar het publiek van de Nederlandse musea, uitgevoerd samen met Folkert Haanstra (Ganzeboom, Haanstra e.a. 1989), dat in zijn geheel bestond uit een heranalyse van gepubliceerd materiaal over museumpublieksgroepen. Bij het speurwerk in de bibliotheek van de Boekmansichting was me al opgevallen hoeveel onderzoek er in afzonderlijke musea was gedaan naar sociale herkomst en belangstelling van bezoekers. Toen er in deze richting onderzoeksbelangstelling van de Nederlandse Museumvereniging bestond, namen we de gok te beweren dat er genoeg verslagen aanwezig zouden zijn om uit meta-analyse zinvolle conclusies te trekken, misschien een stuk of zestig. Dat bleek zo te zijn, maar de hoeveelheid materiaal overtrof al onze verwachtingen, er werden meer dan tweehonderd relevante onderzoeksverslagen opgespoord. Het werk om de verslagen op te sporen en de gepubliceerde gegevens vergelijkbaar te maken en vervolgens te achterhalen hoe de betreffende musea en tentoonstellingen eruit hadden gezien ten tijde van het onderzoek, werd grotendeels verricht door een weer nieuwe generatie assistenten, onder wie Jos de Haan en Wilfred Uunk de belangrijkste waren. Het onderzoek liep zeer bevredigend af, het is eigenlijk een van de mooiste projecten waaraan ik op dit gebied heb meegewerkt. We konden aannemelijk maken dat het opleidingsniveau van het museumpubliek in de loop der tijd – sommige van de door ons geanalyseerde gegevens gingen terug tot de jaren vijftig – steeds even ver boven dat van de bevolking was uit blijven steken, maar dat er wat betreft beroepsprestige wel een nivellering was opgetreden. Het oude, meer bezadigde elitepubliek was vervangen door een nieuwe elite van jonge hoger opgeleiden. Nog interessanter waren de analyses van de verschillen in publieksbenadering die de musea aan de dag legden: naarmate de musea het tentoongestelde beter aan het publiek uitlegden, nam het opleidingsniveau van het publiek toe, een eigenaardig averechts effect van educatief werk. Toch bleek in dit onderzoek ook dat extreme vormen van doorbreking van statusgrenzen wel degelijk hun beoogde doel hadden bereikt. Educatieve experimenten als de Kunstkar of tentoonstellen in de HEMA leidden wel degelijk tot het bereiken, althans binnenlopen van andere publieksgroepen. Je kon dat aan de aanvankelijke onderzoeksverslagen niet goed zien, slechts door het opstapelen en vergelijken van de grote hoeveelheid publieksgegevens werd het helder. Kortom, het Museum en Publiek-onderzoek leverde een prachtige reeks conclusies op die goed in lijn waren met de bevindingen tot dan toe in het voordeel van de informatietheorie. Statusverwerving leek minder belangrijk en voorzover het belangrijk was, leek de betekenis ervan af te nemen.

De rol van de vrouw

In andere ondernemingen kwamen echter gegevens naar voren die wel weer op grote statusgroepeffecten wezen. Met Nan Dirk de Graaf deed ik een trendanalyse van effecten van partners op cultuurdeelname (De Graaf & Ganzeboom 1990). De resultaten waren onthullend: bij de beslissing om cultureel actief te worden, spelen statusachtergronden van de partner een minsten zo grote rol als de eigen sociale achtergrond. In de loop van het huwelijk krijgen statusachtergronden van de vrouw de overhand. Niet de eigen opleiding, maar die van de vrouw die ze trouwen, bepaalt uiteindelijk of mannen naar de schouwburg gaan. Aangezien mannen zich nooit iets uit laten leggen door hun vrouw, en uit het eerdere onderzoek ook al naar voren was gekomen dat mannen beter zijn in culturele quizzen dan vrouwen, moest dit wel op statusverwervingsmotieven duiden.

Siblings

Met Paul de Graaf (Ganzeboom & De Graaf 1991a, 1991b) werkte ik verder aan een analyse van het effect van familieachtergrond. Van Robert Hauser en Peter Mossel (Mossel & Hauser 1985) hadden we geleerd dat effecten van familieachtergrond het beste konden worden opgespoord via mededelingen van een andere representant van deze familie, een broer of zus, in het Engels een *sibling* geheten. Paul had gegevens over siblings in zijn proefschriftonderzoek verzameld en via een Lisrel-model vonden we uit dat de betekenis van familieachtergrond wel wat groter was dan je op basis van mededelingen over het gedrag van de ouders kon veronderstellen. Hiermee wankelde de dominantie van het informatietheoretisch perspectief ernstig. Die ene schijnbaar muurvast staande conclusie, namelijk dat culturele participatie voornamelijk een zaak is van hoger opgeleiden en dat die hun belangstelling in het onderwijs krijgen aangeleerd, bleek niet op te gaan. Er bleven wel opleidingseffecten over, maar ze waren niet groter dan die van het (latente) milieu van herkomst. De alternatieve informatietheoretische verklaring dat je via je ouders of je broers en zussen ook veel informatie over cultuur opdoet, bleek niet op te gaan – er was geen effect van familieachtergrond op culturele kennis, en dat lag ook niet voor de hand: je familie is primair een sociale, niet een cognitieve omgeving. Een probleem van het onderzoek was wel dat het op proxy-gegevens berustte: we spraken niet met de sibling zelf, of met de betreffende ouder, maar gingen af op mededelingen van de primaire respondent.

Nijmegen

In 1990 nam ik ook al eens afscheid van de Universiteit Utrecht, teneinde medewerker in Nijmegen te worden. In Nijmegen investeerde men grootschalig in data en ik mocht daar-

aan meehelpen via het ontwerp van de eerste Familie-Enquête (Ultee & Ganzeboom 1992/1993). Het design van deze enquête was ingenieus, met het afzonderlijk ondervragen van beide partners, een ouder en een sibling. Cultuurdeelnamegegevens namen in de vragenlijst een bescheiden, maar toch herkenbare plek in. Alle betrokkenen bij het proces van de individuele culturele participatie werden zelf ondervraagd, hetgeen kwesties over de validiteit en betrouwbaarheid van proxy-mededelingen deed verdwijnen. De gegevens waren productief bij het totstandkomen van proefschriften en andere publicaties. Koen van Eijck (1996) modelleerde onder leiding van Paul de Graaf de sibling-gegevens over culturele participatie, Michel van Berkel (1997) nam met Nan Dirk de partnereffecten voor zijn rekening. Koen zal het er als psycholoog vast niet mee eens zijn, maar ik denk dat zijn analyses opnieuw bevestigden dat cultuurdeelname meer een kwestie van status dan van informatie is. Dat geldt zeker ook voor het proefschrift van Michel, waarin de partnereffecten omvangrijk bleken te zijn. De culturele reproductietheorie kwam ten slotte terecht in het proefschrift van Jacques Niehof (1994), die het eerdere onderzoek van Paul de Graaf aan de hand van deze landelijk representatieve enquête repliceerde. Het culturele reproductie-effect bij onderwijssucces werd opnieuw gevonden, hoewel de betrokken coëfficiënt maar .19 was. Toen ik naar Nijmegen vertrok, dacht ik dat ik alles wat ik wilde of kon doen op het gebied van culturele participatie wel ongeveer gedaan had. De grotere sectoren van cultuur waren aan de beurt geweest, veel meer onderzoek kon ik niet verzinnen. Er was echter nog een achterstallig onderdeel uit het museumproject: het ministerie had erop aangedrongen dat het project ook zou leiden tot een methodologische handleiding voor het verrichten van nieuw onderzoek. Dankzij de inspanningen van Letty Ranshuysen die gedurende ongeveer twee jaar in Nijmegen op de loonlijst stond, maar nooit die universiteit bezocht, kwam die er ook. De Boekmansstichting maakte er een mooi, nuttig en goed verkocht boekje van (Ganzeboom & Ranshuijsen 1994), Letty tekende in haar eentje voor het vervolg (Ranshuysen 1999).

Kunsteducatie in de vroege levensloop

De cultuurparticipatiesector liet me in Nijmegen niet met rust en uit het ministerie kwam in het kader van het Internationaal Museumjaar de vraag onderzoek te doen naar de langetermijngevolgen van educatieve experimenten die sinds de jaren vijftig in Amsterdam op scholen voor lager onderwijs waren uitgevoerd, geheten de Kunstkijkuren en Muziekluisterlessen. Zou het zo zijn dat kinderen die in hun vroege jeugd op deze manier met kunst in aanraking waren gebracht, later meer of een andere belangstelling voor cultuur ontwikkelen? Sommige lagere scholen in Amsterdam hadden wel deelgenomen, andere niet, er zou

spreke zijn van een natuurlijk experiment. Ik realiseerde me dat het helemaal niet zo triviaal was dat zulke gebeurtenissen in je vroege opleiding gevolgen hebben voor je latere deelname en dat het nog maar helemaal de vraag is of je zulke effecten terugvindt, ook al bestaan ze. Het onderzoek ernaar behelsde een telefoon-survey onder duizend Amsterdammers, door Letty Ranshuysen vanuit Rotterdam geregisseerd. We vergisten ons in het onderzoeksdesign – ik dacht namelijk dat je conclusies zou kunnen trekken op basis van vergelijking tussen in Amsterdam opgegroeide scholieren en lieden die op latere leeftijd in Amsterdam waren komen te wonen. Dat bleek een misrekening, want mensen die in Amsterdam komen wonen zijn natuurlijk veel cultureel actiever dan *natives*, zij hebben vaak de musea en concertzalen kort voor of na hun komst afgelopen. Gelukkig bleken niet alle *native* Amsterdammers de kunsteducatielessen te hebben bijgewoond, zodat er toch nog wat te vergelijken viel. En zie, min of meer tot mijn verbazing kwam het effect tevoorschijn: zij die rapporteerden op scholen te hebben gezeten die aan de Kunstkijkuren en Muziekluisterlessen meededen, waren op latere leeftijd wel degelijk actiever dan anderen!

Het meest informatieve design

Het resultaat sprak tot de verbeelding, maar het design was niet helemaal te vertrouwen. Bij aanvang van het project waren we ervan uitgegaan dat we van de scholen te weten zouden kunnen komen wie wel en wie niet aan de kunsteducatieprojecten hadden deelgenomen, maar dit bleek kort na het begin van het project al ondoenlijk. In plaats daarvan moesten we vertrouwen op de mededelingen van de respondenten en dat sloot niet uit dat we herinneringseffecten aan het meten waren, niet feitelijke invloeden. Dat was beter voor elkaar in het Eindexamenproject dat samen met het SCO-Kohnstammstituut (Folkert Haanstra en Wil Oud) door Ineke Nagel (Nagel e.a. 1996) werd uitgevoerd. Hier hadden we degenen in de kunsteducatie-treatment opgespoord via de eindexamenregisters van de scholen. Bovendien slaagde Ineke erin om contacten te leggen met zowel de ouders als met een sibling van de primaire respondenten, zodat het design van de eerste Familie-Enquête was gerepliceerd. Ineke voerde het via telefonische en schriftelijke bevraging bovendien uit voor een fractie van de prijs van de Familie-Enquête. Het werd het meest informatieve design dat we ooit hebben kunnen bedenken op dit terrein: het heeft onafhankelijke observaties van respondenten, hun sibling en hun beider ouders, vraagt naar culturele loopbanen en heeft de steekproef getrokken op de scholen, waardoor we de inhoud van het ontvangen onderwijs vrij goed kenden, zowel via het eindexamenprogramma als via mededelingen van de ook nog eens aangesproken docenten. Meer multi-actor en multi-moment kon het niet worden. De analyse van deze gegevens vond voor het eerst plaats in de rapportage voor het ministerie (Nagel e.a. 1996) en ik deed daarin een poging om het Hauser-Mossel-

siblingmodel uit te breiden met schoolcontexten. De Lisrel-modellen werkten niet goed en het duurde lang voordat we ontdekten of het nu lag aan onze modellen, de gegevens of aan de werkelijkheid, dat als onwaarschijnlijke uitslag naar voren kwam dat er maar heel weinig invloed van het genoten secundair onderwijs uitging op latere culturele participatie. Nu we de zaken helemaal goed gemeten hadden, werden de invloeden van school alleen maar zwakker, en van de familie van herkomst steeds groter. Een beter sluitende analyse van deze gegevens is inmiddels uitgevoerd en gepubliceerd (Nagel & Ganzeboom 2002) en zal door Ineke in haar proefschrift (Nagel 2004) worden opgenomen. In de verschillende papers die we nu over het onderwerp geschreven hebben, wordt dit beeld van zeer geringe onderwijseffecten telkens weer bevestigd.

Kunsteducatie in het voortgezet onderwijs

Na het Eindexamenproject werd Ineke Nagel in Utrecht het centrum van een geheel nieuwe reeks activiteiten, waarin andermaal de effecten van onderwijs en kunsteducatie centraal zouden komen te staan. In het School en Cultuur-project komen vier geldstromen samen. De oorsprong ervan ligt weer bij een externe opdracht, ten behoeve van de Stichting Cultureel Jongeren Paspoort die graag een experiment geëvalueerd wilde zien waarbij Nederlandse scholieren van 15 jaar toegerust zijn met een gratis toegangsbewijs voor culturele evenementen. Zou dit een drempel wegnemen? Om het uit te zoeken ondervroegen we in 1998 meer dan 1500 scholieren in acht verschillende steden. Het design van dit veldexperiment werd overigens uitgedacht door Eme van der Schaaf van de Stichting CJP, die wees op de mogelijkheid om controleklassen te ondervragen, een heel veel beter idee dan de vergelijking met landelijke gegevens die ik zelf bedacht had. De resultaten van het bliksempanel lieten tot onze verrassing zien dat de CJP-uitreiking inderdaad scholieren naar cultuur had gelokt, al leek het erop dat het slechten van financiële drempels daarin geen grote rol speelde (Ganzeboom & Nagel 1999). Eerder leek het erop dat de werking vooral uitging van de propaganda en reclame die het CJP voor zijn kortingskaart maakte. De tweede input in het School en Cultuur-project kwam uit het grote NWO-programma Multiculturele en Pluriforme Samenleving, dat aan Kees van Rees, Dick Schram en mij een aandachtsgebied (Ganzeboom, Van Rees & Schram 1998) toekende waarin de rol van kunst en alledaagse culturele vormen zoals taal, eten en leefgewoonten in het leven van Nederlandse scholieren kon worden onderzocht. De Katholieke Universiteit Brabant, de Vrije Universiteit en de Universiteit Utrecht leverden ieder een promovendus en kregen een postdoc-onderzoeker terug. Lotte Vermeij werd de Utrechtse aio, Ineke Nagel de Utrechtse postdoc. De derde input kwam vanuit het LOKV, de voorganger van Cultuurnetwerk Nederland, dat aan dezelf-

de onderneming deelnam om te kijken naar effecten van het nieuw in het Studiehuis ingevoerde vak Culturele en Kunstzinnige Vorming. Mede op basis van ons eerdere CJP-onderzoek was immers besloten om de invoering van het vak gepaard te laten gaan met het gratis verschaffen van een CJP-pas en de bijbehorende CKV-bonnen. Ten slotte versterkte de Stichting Literatuurwetenschap van NWO het project door uit het aandachtsgebied 'Literaturopvattingen' een project aan Marc Verboord toe te kennen waarin de invloed van literatuurlessen op later leesgedrag zou worden nagegaan. Vier financiers, acht promotie- of postdoc-projecten, veertien onderzoekslocaties, honderd scholen, en bijna vijfduizend ouders, scholieren en leraren om te ondervragen gedurende verschillende fasen van hun leven. Eigenlijk allemaal veel te ingewikkeld, ware het niet dat Ineke Nagel als geen ander zo'n onderneming kan overzien, de lichtpaarse van de oudroze vragenlijsten weet te onderscheiden en zo alle touwtjes bij elkaar houdt. Het School en Cultuur-project is de beste inlossing geworden van de organisatie van empirisch onderzoek zoals ik die in mijn Utrechtse oratie 'Rondom Data' (Ganzeboom 1993) voor ogen had: meerdere onderzoekers die aan dezelfde grote en gezaghebbende databron werken, en elkaar leren, stimuleren en controleren.

Bijzondere kwaliteiten

Wat gebeurde er, behalve een ingewikkelde organisatie, voor interessante dingen in het School en Cultuur-project? Het project heeft bijzondere kwaliteiten, geloof ik, en met deze gegevens kunnen we nog jaren vooruit. Doordat we op scholen met klassengewijze ondervraging begonnen zijn, ontmoeten we onze onderzoeksobjecten wanneer ze nog jong zijn en in cultureel gedrag nog niet geheel onafhankelijk van hun ouders. Heel veel door ons gevonden culturele activiteit van scholieren vindt plaats samen met de ouders en het onderzoek laat dan ook enorme sociaal-milieu-effecten en betrekkelijk geringe opleidings-effecten zien (Ganzeboom e.a. 2001, 2002). Tegelijkertijd zijn de scholieren niet zo jong meer dat ze altijd met hun ouders naar bioscoop, theater of museum gaan, laat staan een boek lezen. We treffen ze juist in hun fase van verzelfstandiging van hun ouders en dat is precies waarover we wat willen weten. Het design stelt ons in staat de scholieren te volgen gedurende enige jaren in deze voor cultuurdeelname zo cruciale levensfase en zo zullen we binnenkort kunnen beschikken over gegevens over deze jongeren tussen hun 15de en 22ste levensjaar. Mededelingen over de verschillende socialisatiecontexten komen niet alleen van de scholieren zelf, maar ook van hun ouders, leraren en klasgenoten. Voor het eerst zijn we in staat om sociale netwerk-effecten in kaart te brengen buiten de vertrouwde partnerrelaties om; we kunnen nu onderzoeken of cultureel gedrag netwerken vormt, en in hoeverre vriendschapsnetwerken cultureel gedrag beïnvloeden (Damen 2000). Siblings ontbreken deze

keer, maar daarin worden we ruim gecompenseerd doordat we over de ouders informatie verkrijgen die niet alleen de gebruikelijk proxy-mededelingen voorbij steekt, doordat zij van de ouders zelf komt, maar ook doordat de gegevens worden verstrekt op het moment dat de leerling nog jong is.

Het School en Cultuur-project moet zijn afloop nog krijgen. Over het CKV1-onderdeel zijn inmiddels twee tussenrapportages verschenen (Ganzeboom e.a. 2001, 2002). Deze laten zien dat het CKV1-onderwijs weliswaar en masse scholieren naar culturele instellingen heeft gebracht, maar dat hun houding tegenover en waardering voor kunst en cultuur daardoor nog niet is veranderd. Er is veel kritiek op het nieuwe schoolvak, dat ook nog in zijn kinderschoenen staat. Het wachten is echter op de middellangetermijneffecten: wat is er gebeurd met de leerlingen die in 1998 of 1999 voor het eerst CKV1-onderwijs hebben genoten en er inmiddels weer van bevrijd zijn? Als de informatietheorie deugt, zal er toch tenminste iets van de overgedragen informatie zijn blijven hangen en zijn omgezet in waardering en blijvende belangstelling? Hoe het afloopt, kan ik u nu niet zeggen, omdat de relevante gegevens op dit moment nog verzameld en verwerkt worden. Binnenkort hopen we met de eindresultaten te komen.*

Beoordeling en discussie

Aan het einde van dit feiten- en falenrelaas gekomen, wil ik proberen tot enige conclusies te komen over vooruitgang en stagnatie in de onderzoekstraditie, en in het bijzonder mijn eigen werk.

Er valt een aantal positieve dingen over de onderzoekstraditie te zeggen. De gehele onderneming heeft mij een ware oceaan van mogelijkheden geboden om interessante fenomenen te bestuderen, daarover data te verzamelen en me theoretisch en methodisch helemaal uit te leven. Het kunst- en cultuurdeelnameonderzoek is een mooie sector om in te werken, je komt er interessante en leuke mensen tegen. Maar dat mag allemaal niet meewegen als we proberen een balans te maken van vooruitgang en stagnatie in de wetenschap.

Laat ik beginnen met het aangeven van een aantal zaken die niet zo goed zijn gegaan. Allereerst is er de situatie dat het overgrote deel van het onderzoek in opdracht van beleidsvoerende instanties is uitgevoerd. Dat heeft op zichzelf voor de hand liggende voordelen, maar het geeft toch ook echt problemen. Vaak zijn de rapporten in haast totstandgekomen en moest een stukje van de weg worden afgesneden om op afzienbare termijn tot een toegankelijke publicatie te komen. Min of meer verrassend genoeg hebben opdrachtgevers zich nooit erg bemoeid met onderzoekstechnische of statistische zaken – die namen

ze altijd voor lief. Opdrachtgevers stonden altijd wel op deadlines, en hoewel die vaak genoeg met voeten getreden zijn, betekende het dat het allemaal maar net afkwam en voor de insider: vaak net niet. Dat leidde dan tot knip- en plakwerk; *checks and balances* werden niet altijd voldoende ingebouwd. In het wetenschappelijke publicatiecircuit krijg je je spullen vaak retour met de mededeling dat het anders en beter moet, en dat volgt dan op een heel circus van conferenties en seminars waar je je analyses alvast in kleinere kring toont. Weinig van dat alles in het derde geldstroomcircuit, waar wel op spelling en correct Nederlands wordt gelet, eventueel de beleidsconsequenties onder de loep worden gelegd, maar waar de wetenschappelijke inhoud de discretionaire bevoegdheid van de onderzoekers blijft. Begeleidings- of klankbordcommissies zijn naar mijn ervaring sinds de beginjaren ook steeds minder wetenschappelijk van signatuur geworden, doorgaans verwoorden ze de interesses van de betrokken beleidsvoerende partijen. Vooral achteraf ben ik me vaak bewust van het ontbreken van een effectief wetenschappelijk forum in het derde geldstroomcircuit: dat scheelt echt in de kwaliteit.

Je zou het voorgaande punt ook zo kunnen formuleren als dat het te veel ontbroken heeft aan het uitbaten van eerdere rapporten, de verzamelde data en de behaalde inzichten ten behoeve van volwaardige wetenschappelijke publicaties. Je weet natuurlijk dat je dat niet binnen het derde geldstroomcircuit kunt waarmaken, je moet daarvoor tijd en middelen opzij zetten: Niet genoeg in geïnvesteerd dus.

Een tweede, maar sterk verwant punt is dat er maar zo weinig internationale publicaties uit het derde geldstroomonderzoek zijn voortgekomen. Als ik de lijst van publicaties bezie, kom ik op een magere vijftien procent Engelstalige artikelen en rapporten (Ganzeboom 1987, 1989; Ultee, Batenburg & Ganzeboom 1993), daar waar ik vijftig procent voor mezelf een nastrevenswaardig getal zou vinden. Citaties in het internationale circuit naar mijn werk zijn vrijwel allemaal over andere onderwerpen dan over culturele participatie. De achtergronden zijn deels hetzelfde als die van het ontbreken van publicaties in wetenschappelijke tijdschriften, maar deels ook andere. Door je te concentreren op een beleidssector op vaderlandse bodem komen de vergelijkende vraagstellingen maar moeizaam tot stand. De aanleiding voor deze omstandigheid is zeker niet dat het oninteressant zou zijn om vragen over cultuurdeelname te stellen in internationaal vergelijkend perspectief – integendeel. Wat wij hier bestuderen, zijn wel degelijk de in samenlevingen vormgegeven instituties, die tussen samenlevingen verschillen maar ook weer opvallende gelijkenissen vertonen. Er is heus niet meer reden om opleidingsstelsels, arbeidsmarkten of belasting op tweeverdieners internationaal te bestuderen dan prijsstelling van boeken en tentoonstellingen of de betekenis en programmering van televisie en media in verschillende Europese landen. Interessante vraagstellingen te over, er werd alleen geen opdracht tot onderzoek voor verleend.

* Cultuur + Educatie 8 (te verschijnen in januari 2004) bevat de eindrapportage van het CKV1-Volgproject.

Knulst, W. & G. Kraaykamp [m.m.v. A. van den Broek en J. de Haan] (1996). *Leesgewoonten. Een halve eeuw onderzoek naar het lezen en zijn belagers*. Sociale en Culturele Studies 23. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Kraaykamp, G. (1993). *Over lezen gesproken*. Dissertatie Universiteit Utrecht. Amsterdam: Thesis Publishers.

Maas, I. (1990). *Deelname aan podiumkunsten via de podia, de media en actieve beoefening. Substitutie of leereffecten?* Dissertatie Universiteit Utrecht. Amsterdam: Thesis Publishers.

Maas, I. (1991). 'Sociale omgeving en cultuurdeelname. De rol van de sociale omgeving bij podiumbezoek en mediagebruik.' Pp. 105-132 in Verhoeff, R. en H.B.G. Ganzeboom [Red.]: *Cultuur en Publiek. Multidisciplinaire opstellen over de publieke belangstelling voor kunst en cultuur in Nederland*. Amsterdam: SISWO.

Maas, I., R. Verhoeff & H.B.G. Ganzeboom (1990) *Podiumkunsten en Publiek. Wetenschappelijk onderzoeksverslag*. Rijswijk: Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur.

Nagel, I., H. Ganzeboom, F. Haanstra & W. Oud (1996). *Effecten van kunsteducatie in het voortgezet onderwijs*. SCO Rapport nr. 452. Amsterdam: SCO-Kohnstamm Instituut.

Nagel, I. & H. Ganzeboom (2002). 'Participation in Legitimate Culture: Family and School Effects from Adolescence to Adulthood.' *The Netherlands' Journal of Social Sciences* (38,2), pp. 102-120.

Niehof, T.J. (1994) *Resources and Social Reproduction. The Effects of Cultural and Material Resources on Educational and Occupational Careers in Industrial Nations at the End of the Twentieth Century*. Dissertatie Katholieke Universiteit Nijmegen. Amsterdam: Thesis Publishers.

Popper, K.R. (1963). *Conjectures and Refutations*. London: Routledge and Kegan Paul.

Ranshuysen, L. (1999). *Handleiding publieksonderzoek voor podia en musea* (geheel herziene en uitgebreide editie). Amsterdam: Boekmanstudies.

Ranshuysen, L. & H. Ganzeboom (1993) *Cultuureducatie en cultuurparticipatie. Opzet en effecten van de Kunstzijkuren en de Muziekluisterlessen in het Amsterdams primair onderwijs*. Rijswijk: Ministerie van WVC.

Tazelaar, F. (1985.) *De kwaliteit van het stedelijk leefmilieu. De reacties van bewoners op tekorten* [intern rapport]. Utrecht: Vakgroep Theorie en Methodologie van de Sociologie, Universiteit Utrecht.

Ultee, W., W. Arts & H. Flap (1992). *Sociologie. Vragen, uitspraken, bevindingen*. Groningen: Wolters-Noordhoff

Ultee, W.C., R. Batenburg & H.B.G. Ganzeboom (1993). 'Cultural inequalities in cross-national perspective. A secondary analysis of survey data for the 1980's.' Pp. 173-192 in Rigney, A., D. Fokkema (Eds.), *Cultural Participation. Trends since the Middle Ages*. Utrecht Publications in General and Comparative Literature 31. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins.

Ultee, W. & H. Ganzeboom. 'Familie-Enquête Nederlandse Bevolking 1992/1993' [databestand, N=1000].

Verhoeff, R. (1993). *De weg naar de podia. Ruimtelijke aspecten van het bezoek aan podiumkunsten in Nederland*. Dissertatie Universiteit Utrecht. Utrecht

Wippler, R. (1968). *Sociale determinanten van het vrijetijdsgedrag*. Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen. Assen: Van Gorcum.

Epiloog

Graag wil ik de mensen bedanken samen met wie ik in de loop van twintig jaren onderzoek naar culturele participatie mocht verrichten. Voorop staan daarbij de auteurs van de in deze bundel bijeengebrachte artikelen. Zij representeren verschillende generaties studenten, student-assistenten, promovendi en collega-onderzoekers uit deze twintig jaar. Er waren er meer; allen wil ik danken voor de vruchtbare en boeiende samenwerking. Bijzondere dank komt toe aan de opdrachtgevers en financiers van onderzoek waarvan met name het in wisselende coalities opererende Ministerie van Kunst/Cultuur. De Universiteit Utrecht en de onderzoekschool ICS boden een steeds stimulerende werkomgeving voor het onderzoek.

Na afloop van het afscheid van de Universiteit Utrecht hebben meerdere collega's mij gevraagd waarom dit tegelijkertijd inhield dat ik het onderzoek naar culturele participatie wilde staken. Was ik van mening dat zo langzamerhand alles onderzocht was, was ik er op uitgekeken, of wist ik zelf geen spannende vraagstellingen meer te verzinnen? Dat alles is niet het geval. De eenvoudige reden is dat mijn overgang naar de Vrije Universiteit me in de gelegenheid stelt me volledig te storten op mijn andere grote wetenschappelijk liefde: het onderzoek naar sociale stratificatie en sociale mobiliteit. In de maanden die inmiddels verstreken zijn sinds de overgang naar de Vrije Universiteit, heb ik wel enige tijd benut om een lijst te maken van aspecten van culturele participatie die naar mijn mening nog niet voldoende onderzocht zijn. Een aantal daarvan voert onmiddellijk voort uit de balans van vooruitgang en stagnatie van het onderzoek die ik in de afscheidsrede voorlegde. Het zijn er negen geworden.

1 Overlapping van culturele publieksgroepen op lokaal niveau

In het eerdere onderzoek naar culturele participatie is vaak naar voren gekomen dat culturele publieksgroepen sterk overlappen. Culturele activiteiten staan nauwelijks in concurrentie tot elkaar, integendeel: wie in de schouwburg komt, is ook met grote waarschijnlijkheid een meer dan gemiddeld boekenlezer en museumbezoeker, et cetera. Deze overlap komt maar ten dele tot stand door de gemeenschappelijk achtergronden die cultureel actieven hebben in hun opleiding en familieachtergrond. Een nadere belichting van de mate van overlap tussen publieksgroepen en een verklaring van de variatie daarin zou interessant zijn. Dit zou sterker het geval zijn wanneer die overlap op lokaal niveau wordt gemeten, in de publieksgroepen die de uiteenlopende culturele instellingen van een plaats bezoeken. Op die manier kan de overlap op basis van feitelijk gedrag worden bestudeerd en de vraag aan de orde gesteld of en hoe culturele instellingen elkaar aan bezoekers helpen. Dit laatste is ook een vraag van groot praktisch belang voor deze instellingen zelf.

2 Consensus over complexiteit/conventionaliteit

Uit het eerdere onderzoek blijkt dat twee kenmerken van cultureel aanbod de aard van de betrokken publieksgroep bepalen. Dit zijn de complexiteit van het gebodene en de mate van conventionaliteit van de setting waarin het wordt aangeboden. Deze kenmerken van het aanbod worden in het onderzoek via beoordeling door experts vastgesteld. Hoewel in zo'n procedure het risico van contaminatie steekt, meen ik dat het de beste aanpak blijft. Pogingen om schalingen te laten berusten op 'objectieve' kenmerken van het gebodene zijn niet erg succesvol geweest en schieten niet in op de omstandigheid dat complexiteit en conventionaliteit nu ook juist zaken zijn die in relatie tot een intersubjectief gevoelen hun waarde aannemen. Niettemin zijn er nog vele vragen te stellen bij de gangbare beoordelingsprocedures. Met name de vraag of zij berusten op voldoende consensus tussen de experts en onder welke omstandigheden deze consensus groter of kleiner is, is in het eerdere onderzoek niet voldoende beantwoord.

3 Hoe werkt intergenerationale overdracht?

Veruit de belangrijkste determinant van culturele participatie is de mate waarin men daarmee van huis uit vertrouwd is. Hoe meer we hieraan meten en modelleren, des te duidelijker blijkt dat de familieachtergronden met gemak de invloeden van het onderwijs in betekenis verslaan. Over de familie-invloed staat verder vast dat ze tamelijk specifiek is, dat wil zeggen niet sterk aan genres of kunstdisciplines gebonden. Ook lijkt de beïnvloeding door de ouders eerder sociaal dan cognitief van aard te zijn, dat wil zeggen eerder de normen ten aanzien van culturele activiteiten te beïnvloeden dan daarvoor benodigde culturele competenties. Andere dingen over de ouders blijven onduidelijk. Hoe sterk blijft de invloed na verloop van tijd? Wat is de relatieve betekenis van vader en moeder, dan wel de broers en zussen met wie men opgroeit?

4 Didactische processen

Hoewel het eerdere onderzoek erop uitkomt dat het genoten onderwijs een minder sterke determinant is van latere culturele participatie dan het ouderlijk milieu, zijn toch wel significante invloeden van het genoten kunstonderwijs aangetoond. De werking daarvan lijkt primair cognitief van aard te zijn, dat wil zeggen via de vergroting van de culturele competentie van de leerlingen. De invloed van het onderwijs lijkt – anders dan die van de ouders – disciplinespecifiek, en dat is ook een argument om aan te nemen dat het de werking van het gegeven onderwijs zelf is, niet van een of ander selectieproces. Dat resultaat roept vragen op naar de meest effectieve didactiek van het kunstonderwijs: op welke wijze pakt het de leerlingen het meeste aan? Welke rol speelt de persoon van de leraar hierin?

5 Leeftijd, levensfase en culturele participatie

Onderzoek naar de relatie tussen leeftijd en culturele participatie laat tot op heden heel wisselende resultaten zien. Soms lijkt het erop dat kunstparticipatie volgens een eenvoudige bergfunctie verloopt: men groeit betrekkelijk snel (begin 20) naar het maximum van culturele activiteit, daarna loopt deze activiteit langzaam terug (zie hierover ook de bijdrage van Ineke Nagel en Jos de Haan in deze bundel). Ander onderzoek laat zien dat culturele activiteit juist veel langzamer oploopt, of wisselt over de levensloop. Over de culturele participatie in de latere levensloop (prepensioen en pensioen) hebben we helemaal geen algemeen beeld, hoewel dat potentieel een grote betekenis voor beleid en marketing zou hebben.

6 Culturele participatie van jonge kinderen

Culturele activiteit als levensstijl begint al op heel jonge leeftijd, zoveel staat wel vast. In opdracht van Cultuurnetwerk Nederland voert de Universiteit Utrecht momenteel onderzoek uit waarin dit proces uitvoerig belicht wordt voor jongeren tussen 14 en 17 jaar. Dit is de cruciale leeftijd om te bestuderen, omdat kinderen zich dan losmaken van hun ouders en zelfstandig hun smaak beginnen in te vullen. Dat neemt niet weg dat er ook relevantie is om op nog jongere leeftijd naar kunst- en cultuurdeelname te kijken, wanneer kinderen nog grotendeels afhankelijk zijn van hun ouders. Men dient op deze leeftijd niet alleen de rol van de ouders directer in beeld te brengen, ook de rol die de school op deze leeftijd speelt, is de moeite van het bestuderen waard.

7 Vrouwen en mannen, echtgenoten

Uit eerder onderzoek is vaak naar voren gekomen dat kunst en cultuur een betere ontvangst vinden onder vrouwen dan onder mannen. In de meeste disciplines is het publiek in meerderheid vrouw. Eigenlijk is het niet zo duidelijk waarom dat het geval zou zijn; wat betreft de bekende determinanten van culturele participatie, de opleiding en het milieu van herkomst, zijn er immers geen of nauwelijks verschillen tussen mannen en vrouwen (al is het denkbaar dat de werking van deze twee factoren wel verschilt tussen de twee geslachten). De vraag naar de culturele participatie van mannen en vrouwen wordt nog interessanter wanneer ze gesteld wordt over mannen en vrouwen in koppels. Wiens culturele voorkeuren geven de doorslag en hoe verandert dit gedurende de levensloop?

8 Het sociale netwerk

Culturele participatie is een levensstijlkenmerk dat in nauwe relatie met de sociale omgeving totstandkomt. In de vroege levensloop geven de ouders (en mogelijk broers en zussen) daarin de doorslag, in de loop van het leven raakt participatie meer verweven met de voor-

keuren van de (huwelijks)partner. De invloed van de sociale omgeving hoeft echter niet beperkt te blijven tot deze wel zeer nabije invloeden. Ook in de vroege levensloop is het aannemelijk dat het bredere sociale netwerk van het ouderlijk gezin en de netwerken die kinderen en jeugdigen met elkaar vormen in schoolklas, buurt en vrijetijdsorganisaties de invulling van de culturele activiteit dan inhoud geven. Verderop in de levensloop verbreedt het sociale netwerk zich en dienen zich daaruit nieuwe invloeden aan. Het is niet gemakkelijk deze invloeden te traceren, juist omdat het sociale netwerk buiten de familie snel aan verandering onderhevig is. Onderzoek naar de invloed van vriendschapsnetwerken in schoolklassen biedt hierop al enig uitzicht. Nog interessanter zou het worden met onderzoek opzettingen waarin de netwerkcontacten zelf het punt van uitgang vormen.

9 Internationale vergelijking

In het bestaande onderzoek naar culturele participatie is de internationale vergelijking onderbelicht gebleven. We weten in Nederland veel over culturele publieksgroepen en hun achtergronden, maar hoe de resultaten daarvan zich verhouden tot gegevens elders is nog grotendeels onbekend. Internationaal vergelijkend onderzoek als replicatie van eerder nationaal onderzoek is nuttig, maar dat mag niet het hoofddoel ervan zijn. Door internationale vergelijking kunnen we leren over de werking van nationaal variërende instituties. Daarbij denk ik aan de betekenis van lokaal cultureel aanbod, aan effecten van prijsstellingen en ook aan de rol van kunsteducatie binnen en buiten het onderwijs.

Harry B.G. Ganzeboom

oktober 2003

Cultuur + Educatie

Reeks thematische uitgaven over cultuureducatie. De reeks maakt kennis toegankelijk over onderzoek, beleid, theorie en praktijk en besteedt expliciet aandacht aan de verbanden daartussen. Iedere uitgave behandelt een per aflevering wisselend thema dat van belang is voor de maatschappelijke en inhoudelijke ontwikkeling van de cultuureducatie. Cultuur + Educatie is een uitgave van Cultuurnetwerk Nederland en richt zich op mensen die beroepsmatig betrokken zijn bij cultuureducatie.

Uitgever

Piet Hagenaars

Hoofdreductie

Marjo van Hoorn

Eindreductie

Milou Hopmans, met medewerking van Tia M. Lucker

Redactie

Folkert Haanstra, Piet Hagenaars, Marjo van Hoorn

Productiebegeleiding en redactiesecretariaat

Miriam Schout

Ontwerp en vormgeving

ankerstrijbos - vormgeving, communicatie - Utrecht

Foto omslag

Frank Dries, Utrecht

Drukwerk

Libertas Grafische communicatie, Bunnik

Uitgave

Cultuurnetwerk Nederland

Ganzenmarkt 6

Postbus 61

3500 AB Utrecht

Telefoon 030-236 12 00

Fax 030-236 12 90

E-mail info@cultuurnetwerk.nl

Internet www.cultuurnetwerk.nl/www.cultuurnetwerk.org

Harry Ganzeboom
Exemplar VI, met artikelen

Jaren van onderscheid

Trends in cultuurdeelname in Nederland

Harry B.G. Ganzeboom (redactie)